

Біла юрта

МІФОЛОГІЯ ТА ЕПОС
ТУРКМЕНІСТАНУ

Олексій Кононенко

**Біла юрта. Міфологія
та епос Туркменістану**

«Фолио»

2012

Кононенко О.

Біла юрта. Міфологія та епос Туркменістану / О. Кононенко —
«Фолио», 2012

У книзі вперше українською мовою у найповнішому викладі зібрані персонажі туркменської міфології, фольклору, епосу. Словникові статті про надзвичайних персонажів проілюстровані казками, легендами, прислів'ями, приказками, поезією сучасних та давніх туркменських поетів у літературному перекладі. Вперше українською мовою перекладені літературні пам'ятки «Книга мого діда Коркута», «Родовід туркменів» Абу-л-Газі, «Подорож до Середньої Азії» угорського мандрівника Армінія Вамбері. Читач, знайомлячись з побутом, звичаями та повір'ями давнини, немовби занурюється у життя племен та народностей, які утворили сьогоднішній процвітаючий Туркменістан.

© Кононенко О., 2012

© Фолио, 2012

Содержание

Туркменістан	5
Історична довідка	9
Етимологія слова «туркмени»	19
Туркмени в політичному і соціальному відношенні	22
Туркменська міфологія	34
Символіка тварин, птахів, дерев у міфології туркменів	38
Аджіна	47
Аждарха	49
Албасси	52
Алі	55
Алдар-косе	56
Амбар-она	57
Апи	58
Апоп	59
Ата-баба	61
Афрасіаб	62
Ашикайдин	65
Бахаветдін	71
Бібі Патма	79
Буркут-баба	80
Вейс-баба	83
Гарри– мама	87
Герогли	88
Кінець ознакомительного фрагмента.	99

Олексій Кононенко

Біла юрта

Міфологія та епос Туркменістану

Все, до чого торкалася рука народу-майстра, отримало постійну прописку у загальній цивілізації світу за геніальністю задуму, досконалістю виконання і практичним відтворенням у віках. І нині найкращий під небесами кінь – ахалтекінський, найкращий на землі килим. – туркменський, сараджинська вівця і вівчарка алабай – неперевершені у своєму роді, як і диня вахарман, і національний одяг туркменок, і ювелірні прикраси із срібла, які стали втіленням музичної і поетичної душі нашого народу. Так що головний пам'ятник йому – він сам, який зберіг за п'ять тисяч років своєї історії первісну суть народу-творця, незважаючи на неймовірні стрибки і зигзаги цієї самої історії.
Гурбангули Бердімухамедов, Президент Туркменістану

Туркменістан

Туркменістан – держава в Центральній Азії. Межує з Казахстаном на півночі, Узбекистаном – на півночі і сході, Іраном і Афганістаном – на півдні. На заході омивається Каспійським морем. З 1924 по 1991 р. Туркменістан входив до складу СРСР на правах союзної республіки (Туркменська Радянська Соціалістична Республіка). Незалежність Туркменістану була проголошена у жовтні 1991 р.

Рельєф місцевості

Більша частина території Туркменістану знаходиться в межах Туранської низовини. Пустеля Каракуми («чорні піски») обіймає центральну частину республіки. На заході переважають кам'янисті і щебеневі пустелі, на сході – піщані. Гори і узвишся знаходяться здебільшого на півдні країни. Всього 3 % площі Туркменістану придатні для землеробства.

На далекому півдні країни розташована гірська система Копетдаг (найвища точка – гора Різе, 2942 м). Її північно-східним продовженням є невисокі останцеві гори Малий Балхан (до 777 м) і Великий Балхан (гора Арлан, 1881 м). На північ від Копетдагу простяглася підгірна рівнина, яка переходить на заході в обширну Прикаспійську низовину. Поблизу берега Каспійського моря вирізняється невелике Красноводське плато (до 308 м). На північно-західному кордоні до меж Туркменістану входить південна частина плато Устюрт з висотами до 400–460 м.

На півдні Туркменістану знаходяться узвишся Бадхиз та Карабіль з максимальними висотами відповідно 1267 м і 984 м. Це передгір'я Паропамізу, які продовжуються на території Афганістану. На південно-східному кордоні країни піднімаються гори Кугітангтау з найвищою точкою Туркменістану горою Айрибаба (3139 м).

Клімат

Клімат країни засушливий континентальний з великими перепадами температур, малою кількістю опадів і високими випарами. Літо зазвичай жарке і сухе, із середніми температурами липня 28–32 °С. Зими м'які, малосніжні, та в окремі роки бувають сильні, але короткочасні

снігопади і температура може понизитися до -20°C . Середні січневі температури коливаються від -5°C на північно-східних областях країни до $+4^{\circ}\text{C}$ на півдні. Середня річна сума опадів складає близько 80 мм у середній течії Амудар'ї, 150 мм у Каракумах, 200–300 мм у передгір'ях та гірських долинах і вище ніж 400 мм у горах. Для рівнин типові гарячі сухі вітри і пильні бурі.

Водні ресурси

Майже вся територія Туркменістану, за винятком південно-східної та південно-західної області, не має постійного поверхневого стоку. Найбільша ріка Амудар'я, яка поповнюється від криги і снігів з гір Паміру, заходить на територію Туркменістану у своїй середній течії. Від цієї ріки на захід відведений Каракумський канал довжиною понад 1000 км. Окрім річкових, він поповнюється також ґрунтовими водами. На півдні країни три значні ріки – Мургаб, Теджен і Атрек – збагачуються дощами та снігами від гір Паропамізу та Копетдагу (на території Афганістану та Ірану). З Копетдагу та інших середньо-високих гір стікає також ряд малих рік з джерельно-дощовим поповненням. Весною рівень води в ріках найвищий, а часом трапляються сильні повені. Влітку багато рік мілішають і пересихають. Навіть такі з них, як Теджен і Мургаб, у нижній течії залишаються без води. Зазвичай ріки закінчуються т. з. «віялами зрошення» – мілкими рукавами та штучними каналами, по яких воду пропускають на поля зрошення. Головна причина мілководості рік – великий забір води на зрошення, але значна частина річкового стоку потрапляє в ґрунтові води і випаровується. Вздовж рік і каналів розташовані численні оази.

Ґрунти, рослинність і тваринний світ

Рослинний світ Туркменістану своєрідний. Для незрошуваних рівнин характерні ксерофітні напівкущі і кущі. Багато з них не мають листя або скидають його, коли настає засуха. Корені розгалужені і сягають великої глибини (наприклад, у верблюжої колючки більше ніж на 20 м). Насіння пустельних рослин часто опушені або мають своєрідні крильця, що дозволяє вітру їх легко переносити. Багато рослин піщаних пустель пристосовані до швидкого укорінення навіть у рухливих ґрунтах.

У Копетдазі налічується 2 тис. видів вищих рослин, а в пустелях і низов'ях гір – не менше 1 тис. Генетично вся флора має тісні зв'язки із Середземномор'ям, Середнім і Близьким Сходом.

У Туркменістані розповсюджені полинні, кураєві, саксаулові, ефемероїди та інші види рослин.

У низов'ях гір влітку, коли пишній травостій вигорає, місцевість набуває казкового вигляду: чорні стеблини висохлих зонтичних вирізняються на бурій, без трави поверхні.

На нижніх частинах схилів гір на темних сіроземах розповсюджені пирій, регнерія, столос, які інколи називають степовими. До літа вони теж вигорають. Вище 900 – 1000 м – пояс полинних пустель на світло-коричневих ґрунтах.

Понад 2000 м на більш вологих навітряних схилах з'являються зарості кущів (барбарис, глід та ін.) і ялівцеві дрібнолісся – на коричневих ґрунтах. У трав'яному ярусі зустрічається багатий набір видів, часто гарного кольору (ірис, тюльпани, мандрагора та ін.). Степові види займають найбільші площі, тому весь цей барвистий пояс називають степовим.

На узвишші Бадхиз та в інших гірських районах були проведені вдалі експерименти по створенню фісташкових лісів. Мабуть, ці дерева існували там і раніше, але були знищені в результаті багатовікового випасу худоби на схилах.

Особливе місце посідають т. з. тугаї – зарості тополі, маслинки, лози білої, тамариксу, велетенських злаків та інших вологолюбних рослин уздовж берегів Амудар'ї та Мургаба.

В оазах вирощують бавовник, люцерну, баштанні та садові культури, а також виноград.

Тварини Туркменістану добре пристосовані до існування в пустелях. Багато з них ведуть нічний спосіб життя. Деякі можуть довго перебувати без води і вирізняються властивістю швидко бігати на великі відстані. У країні налічується 91 вид ссавців, 372 види птахів, 74 види рептилій і близько 60 видів риб. З великих ссавців найбільш характерні джейран, архар, шакал, лисиця-корсак; з гризунів – піщанки, ховрашки і тушканчики; з рептилій – агами, варани, кобра, ефа, гюрза, черепаха.

Під час весняних та осінніх перельотів у пустелях з'являються зграї качок, гусей, лисух, журавлів та інших птахів. Принаджені водою та кормом, вони затримуються біля водоймищ – рік, каналів. У містах фоновим видом є індійський шпак – майна. На зиму залишаються такі види птахів, як саксауль-на сойка, чубатий жайворонок, саксаульний і пустельні горобці, а також хижакі – білоголовий сип і гриф. Особливо різноманітний тваринний світ в низинах Атрека, де зимує багато видів тайгових, тундрових та степових птахів, у тому числі чайки, качки, гуси, лебеді, фламінго, чаплі, а також комахоїдні птахи (трясогузки, очеретянки тощо). У тугайних заростях водяться кабан, очеретяний кіт, шакал, а з птахів – фазан.

Серед рідкісних видів тварин пустелі вирізняються сірий варан, джейран, кулан (дикий кінь), гепард, гієна, степовий тхір і різноманітні отруйні змії.

Населення

У 2009 р. чисельність населення Туркменістану досягла 6 968 млн чоловік. У столиці країни Ашгабаді проживає близько 700 тис. чоловік, а в інших великих містах (в тис. чол.): Туркменабат (колишній Чарджев) – 252, Дашогуз – 227, Мари – 123, Балканабат (колишній Небітдаг) – 89, Туркменбаші (колишній Красноводськ) – 70. Майже 55 % населення проживає в сільській місцевості.

Мечеть туркменів

Етнічний склад і мови

За даними перепису 1995 р., туркмени склали понад 80 % населення республіки, росіяни – 4 %, узбеки – 6 %, казахи – 2 %, вірмени, азербайджанці, белуджі, татари – 0,8 %, українці – 0,3 %.

Основні мови – туркменська і російська.

Предки нинішніх туркменів – огузи, один із тюркських народів, які проникли в західну частину Центральної Азії і розпорозилися на території північного Ірану, Анатолії та Кавказу у VII–VIII ст. н. е. Туркменська мова близька до турецької та азербайджанської. Окрім туркменів, що живуть на території Туркменістану, нею розмовляють 1–2 млн туркменів у пів-

нічно-західному Афганістані і північно-східному Ірані. Ще налічується 200–300 тис. туркменів в інших районах Центральної Азії, Туреччини та Іраку. Значну роль у їхньому житті відіграють племенні і родові стосунки. Із численних племен туркменів найбільшими є текінці і йомути.

По долині р. Амудар і поблизу туркмено-узбецького кордону проживає значна кількість узбеків. Казахи зосереджені в основному на півночі Туркменістану і вздовж узбережжя Каспійського моря. І ті й інші походять від інших груп тюркських народів і за мовними ознаками відрізняються від туркменів.

Росіяни проживають головним чином у містах. Вони почали переселятися до Туркменістану в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Релігія

«В релігії знайдеться тепер одности у тюрків куди-більше, ніж в иншій-якій царині. Геть-геть переважна маса тюркської людности визнаєтепер і елям (замість давнього шаманства), ба ще й уважається за його підпору».
Агатангел Кримський (1930 р.)

Туркмени, як і інші тюркські народи, сповідують іслам сунітського тлумачення (до 80 % населення країни). Резиденція глави мусульман Туркменії – казі – знаходиться в місті Ашгабат. За радянського режиму атеїзм був державною політикою, та все ж у Туркменії існувало сотні підпільних мечетей. Тільки з 1986 р. почалося відродження релігії. У 1985 р. в Туркменістані було лише 4 мечеті, а на червень 1990 р. функціонувало 70 тільки офіційних мечетей.

У Туркменістані є декілька мусульманських святинь. В основному це мусульманські кладовища і усипальні епохи Середньовіччя. Серед них найбільш шановані Аг-Ішан поблизу Бахардена на північний захід від Ашгабада, дві культові споруди Гамарбаба поблизу Іолотаня та Кушки, мавзолей Серахсбаба, побудований на місці усипальні шейха Абуль-Фазла поблизу Серахса.

Історична довідка

«Держави туркменів, починаючи з епохи Огуз-хана, залишили яскравий історичний слід в долі Азії і Європи. Парфянська держава, Газневідська туркменська держава, імперія туркменів-сельджуків і царство куньяургенських туркменів помітно вплинули на історико-політичний клімат світу, підняли на небувалу висоту економіку і культуру цих епох цивілізацій».
Рухнама

Видатний археолог Віктор Саріаніді, який протягом тридцяти сезонів працював у Каракумах, відкрив центр однієї з найдавніших цивілізацій планети – країну Маргуш (Маргіану), яку за рівнем розвитку порівнюють з давніми культурами Китаю, Індії, Месопотамії та Єгипту. Все, що залишилось від колись квітучої країни Маргуш, – це кілометрові величні руїни столічного міста Гонур-депе, де точно і тонко розрахована архітектура та продуманий життєвий устрій людей. Далекі предки туркменів – ті, хто почав освоювати колись родючий масив у старій дельті ріки Мургаб ще у III тисячолітті до н. е., – були умілими архітекторами, будівничими, ковалями, гончарями і ювелірами, знали секрети виплавки металу і бронзи, обробки золота і срібла.

«Ахал (попередня назва – Кесеракча) – вузька смуга родючої землі вздовж відрогів Копетдагу. Споконвіку багата пасовиськами і водними джерелами земля Ахала стала колискою найдавнішої в Центральній Азії культури давніх землеробів. Цій культурі як мінімум 8 тисяч років. Сліди людської діяльності у цих місцях збереглися у вигляді знарядь праці, предметів побуту і витворів мистецтва з каменю і кості, кераміки і металу, включаючи бронзу, срібло та золото. Далекі предки туркменів нагадують про себе своєю архітектурою – від глиняних будинків, святилищ і неприступних фортець до розкішних палаців і храмів. Задовго до появи великих людських поселень тут вже склалися осередки первісного господарства, вивчення яких дозволило археологам зробити висновок, що нинішній Ахал слугував північно-східним кордоном колись передньоазійського світу, який сягав звідси до берегів Середземного моря.

Джейтун – ось перша, мабуть, ланка у нескінченно довгому ланцюжку населених місць, що змінювали одне одного. Тепер це ледь примітний пагорб в оточенні пісків, у 28-ми кілометрах на північний захід від Ашгабада. А десь на межі VII–VI тисячоліть до н. е. тут стояло одне з багатьох поселень ранніх землеробів і скотарів. Вже тоді навчилися тут люди вирощувати пшеницю, розводити кіз та овець, а собаки стали їхніми вірними супутниками на полюванні, охороняли стада і житло.

Наступна ланка у цьому ланцюжку – Анау. Поруч із сучасним поселенням, яке стало нині адміністративним центром Ахалського веляяту, збереглися два пагорби, чий вік складає 7 тисяч років. Розкопки тут ще у 1904 році почала американська експедиція Рафаеля Пампеллі, яка і виявила злакові залишки знаменитої білої пшениці як бугай – першого свідчення селекційного таланту давніх туркменів.

Період існування анауської культури випадає на V – початок III тисячоліття до н. е. В основному це був принципово більш високий рівень розвитку суспільства. З'явилося прикладне мистецтво, про що свідчать чисельні глиняні сосуди з орнаментальним розписом, прикраси у вигляді бус із

різних порід каменю, у тому числі бірюзи і сердоліку. Нарешті, саме в Анау у 2000 р. вдалося знайти кам'яну печатку, насічки на якій нагадують письмові знаки!»

*Гурбангули Бердимухамедов,
Президент Туркменістану*

Маргіанська археологічна експедиція під керівництвом доктора історичних наук, професора В. І. Саріаніді, в одному з поховань епохи бронзи в некрополі Гонур-депе знайшла кам'яну циліндричну печатку, на якій збереглося типове для Давнього Сходу зображення людини у єдиноборстві зі стоячим левом і вертикальним клинописним написом у три колонки.

«Такі кам'яні циліндри, прокатані по сирій глині, використовувалися у давнину замість особистих підписів, клейма власника чи офіційної печатки. Наша знахідка датується третім тисячоліттям до нашої ери і стала тепер найдавнішим зразком справжньої писемності серед виявлених до цих пір у Центральній Азії. Якщо на знайдений раніше в Анау ще давніший печатці є невідомі науці знаки, які не піддаються дешифруванню, текст із Гонур-депе може бути прочитаний, тому що тут використано алфавіт, добре відомий лінгвістам, які вивчають давні системи письма».

В. І. Саріаніді

Подібні письмена зустрічалися археологам в основному тільки в Месопотамії (сучасний Ірак), але їх ще ніколи не знаходили в Туркменістані і на території інших країн регіону.

Ключ для дешифрування клинопису було знайдено понад 200 років тому назад, у 1802 р., німецьким ученим Георгом Фрідріхом Гротефендом. Це був справжній тріумф науки, бо раніше ніхто не розумів значення знаків на глиняних табличках з Вавилону, схожих на сліди птахів на мокрому піску. Звичайно, лінгвістам ще треба буде докласти чимало зусиль, щоб прояснити зміст знайденого в Гонур-депе документа, але сам факт його виявлення має велике значення для вивчення найдавніших нашарувань культури туркменського народу. Знайдено той самий раніше відсутній ланцюжок, який завершує логічний ряд ознак, які визначають і підтверджують наявність у Туркменістані високої цивілізації давньосхідного типу.

«Маргуш була цивілізованою висококультурною державою. Велика кількість кераміки, так і неперевершена пізніше по якості і вишуканості форм, вражаючи уяву монументальна архітектура маргушських палаців і храмів у Тоголок-депе і Гонур-депе говорить про те, що тут уже тоді існував добре організований державний устрій. Духовним потребам маргушців слугувала одна з ранніх форм зороастризму – першої в світі релігії одкровення, тобто наданої пророкові Богом. Давній Туркменістан, і у першу чергу родюча і густонаселена в минулому долина ріки Мургаб, поруч з Месопотамією, Єгиптом, Індією і Китаєм, є п'ятим центром світової цивілізації. Надбанням туркменського народу є колекція прекрасних виробів давніх ювелірів країни Маргуш, які майстерно користувалися золотом, сріблом, бронзою, напівдорогоцінними каменями, слоновою кісткою. Багато елементів культури Маргіани епохи бронзи, яка знаходиться від нас на відстані близько 5 тисяч років, дивом збереглися в генетичній пам'яті туркменів, у їхніх національних традиціях та обрядах, у їхньому неповторному декоративно-прикладному мистецтві. Це переконливе матеріальне свідчення глибоких історичних коренів нації, її органічного зв'язку з цією благодатною землею».

В. І. Саріаніді

«Дякуючи археології можна упевнено позначити тисячоліття, протягом якого общини перших землеробів і скотарів утворювали більші об'єднання, які стали пізніше основою цивілізації з усіма властивими їй ознаками. До таких відносяться сформована державність, існування міст і наявність писемності. Дотепер у деяких давніх оазах у басейнах рік Мургаб і Теджен, а також в зоні гірських джерел Прикопетдагської долини, археологи незмінно відзначали два перших фактори, та явних ознак писемності до епохи Александра Македонського не виявлено. Ось чому таке важливе значення має відкриття, зроблене нами під час розкопок в Анау.

...Першовідкривачем пам'яток Анау для наукового світу став мій співвітчизник, американський учений Рафаель Пампеллі, який приїхав сюди у 1904 р. у віці 73 роки. Коли Фонд Карнегі у Вашингтоні організував для нього можливість проводити розкопки в Анау, Пампеллі, незважаючи на те, що сам був геологом, а не археологом, з великим ентузіазмом вирішив використати цей шанс, бо ж він ще раніше звернув увагу на Туркменістан як на місце, де може бути відкрита невідома науці цивілізація. Він запросив у свою експедицію досвідченого археолога Губерта Шмідта, який свого часу працював з легендарним Генріхом Шліманом.

Розкопки північного і південного пагорбів Анау експедицією Пампеллі понад 100 років тому підтвердили його здогадки. Знайшлися численні ознаки високої культури, яка існувала тут, такої ж давньої як Вавилон і навіть ще давнішої, ніж Єгипет епохи фараонів. Тоді це викликало сенсацію. У 1908 р. у Вашингтоні були видані два об'ємних томи, де Пампеллі обгрунтував, що люди почали освоювати територію оази Анау з 5000 р. до н. е. Ці матеріали на багато років стали головним джерелом для вивчення давніх землеробських культур Південного Туркменістану, які з того часу називаються анауськими.

Північний пагорб Анау знову став предметом серйозного вивчення лише через 70 років після Пампеллі. Туркменському археологу Какамураду Курбансахатову вдалося тоді істотно скорегувати раніше прийняту хронологію анауських нашіарувань і отримати більш детальну і точну картину періодів обживання цього комплексу. Всього їх виявилось двадцять і вони охоплюють ранній та середній енеоліти, тобто час на відстані від нас на п'ять-сім тисячоліть... У верхніх шарах Південного пагорба була виявлена міцна платформа, яка ймовірно слугувала частиною фортечної споруди епохи заліза. Саме в залізному віці (перше тисячоліття до н. е.) цю територію захопили Ахемініди і визнали її зручною для контролю караванної торгівлі вздовж Копетдагського хребта. Насправді, якщо звернути увагу на географічне розташування Анау, то можна побачити, що саме тут своєрідний коридор між Каракумами і Копетдагом сильно звужується.

Є підстави припустити, що трохи пізніше, у парфянську епоху, саме тут знаходилось місто Гатар, згадуване давньогрецьким мандрівником Ісідором Харакським.

На знайдений нами мініатюрній кам'яній печатці (з боків вона заледве перевищує один сантиметр) вирізані письмена, не схожі на жодну відому науці систему писемності... Утому, що тут ми бачимо букви невідомого нам алфавіту, сумніватися не доводиться...

Ясно, що це не месопотамський клинопис, який дотепер вважався найдавнішою системою письма, і це не протоеламське письмо, яке існувало колись на Іранському плато. Спеціалісти з індійської археології відзначали, що

форма анауської печатки не співпадає з формами відомих печаток з Індії і лише один знак чимось нагадує букву давньоіндійської грамоти. Спеціалісти з давньокитайської цивілізації також запевнили мене, що символи тут явно не китайські, бо в Китаї писемність з'явилася через кілька століть після того, як була зроблена печатка з Анау. Мій колега з Університету Пенсільванії доктор В. Мейєр висловив думку, що яким би не було походження цієї печатки, тип символів і мале число насічок, використаних для створення кожного знака, наводять на думку, що ця система письма вже досить абстрактна, а не піктографічна...

...Результати розкопок в Анау сприятимуть фундаментальному розумінню місця Туркменістану і Центральної Азії в євразійській системі давніх цивілізацій.

...Знайдені нами поруч з палацом правителя залишки споруди з великим водоймищем у центрі – не що інше, як храм води, який поруч з розкопаними раніше храмом вогню, комплексом так званих громадських трапез і храмом жертвувань утворював єдине ціле у складному ансамблі споруд релігійного призначення, згрупованих навколо царської резиденції в Гонурдепе.

Нам пощастило відкрити царський поховальний комплекс, у якому поруч з померлими знаходилися важливі символи державності: кам'яні скіпетри, які у давньому світі слугували атрибутами влади, зображення орлів у золотому окладі, золотий і срібний посуд, сліди багатих жертвувань, настінну мозаїку і похоронні колісничі, аналогів яким досі не було у всій Центральній Азії. Окрім того, серед маси звичайних знахідок вирізняється кілька справжніх шедеврів давнього ювелірного мистецтва. Перш за все, це мініатюрна скульптура джейрана, відлита із золота, і левеня, виточене з бронзи. Розмір їхній – менше сантиметра, але за допомогою збільшувального скла можна роздивитися усі деталі цих потрясаючих витворів давніх майстрів Туркменістану, достойних Книги рекордів Гіннеса...»

Фредрік Хіберт, професор,

куратор Музею археології й антропології Університету Пенсільванії (м. Філадельфія, США)

Закаспійська область. Чатма – житло туркменів. Вдалині – аул

«Знаходячись на перехресті важливих воєнних і торговельних шляхів, туркменська земля стала свідком великого етнічного руху давнини і середньовіччя, тим центром, який пересікали грандіозні військові експедиції з Азії до Європи і з Європи до Азії: походи ахемідських царів Кіра і Дарія, Александра Македонського, Селевкідів, Омейядів, Чингізхана, Тамерлана і російської царської армії у ХІХ столітті.

У III тис. до н. є. нинішню територію Туркменістану населяли предки сучасних туркменів, яких «Авеста» називає турами. Це вони у VII ст. до н. є. більше ніж на 1500 років підкорили увесь Ближній і Середній Схід. «Тури на швидких конях» у різних західних і східних джерелах іменуються як кімерійці (аміргійці), саки, скіфи, массагети, дахи, дани, саїни, сармати, парни, хіоніти, ефталіти (абдали), гунни, алани, аорси, сарики, яси...

У VI ст. до н. є. пройшла хвиля завоювань ахеменідських царів. Потім були завоювання Александра Македонського, часи жорстоких битв і походів.

Армії практично усіх відомих правителів давнини відчували на собі силу зброї і воїнського духу туркменських кіннотників. На території Туркменістану нищівної поразки зазнали непереможні доти армади перських царів Кіра II і Дарія I. Їхній спадкоємець Ксеркс вирішив не випробувати долю і відвів тураниців до складу своєї армії. Його приклад наслідував Александр Македонський.

Воїнська слава турів докотилася і до Європи. Так, відомо, що афіняни запросили на службу 300 кінних скіфських лучників, а римський імператор Марк Аврелій у 175 р. організував загін з 8-ми тисяч броньованих турано-сарматських кавалеристів, зосередивши їх на Британських островах.

Засновник Парфянського царства – Арсак I. Туркмен за походженням, він очолював повстання місцевих племен проти греко-македонського володарювання і, звільнивши передгірські райони Копетдагу від грецьких намісників, в області Парфієна заклав ядро майбутньої держави. Від нього усі парфянські царі нарікалися іменем Арсак. Етимологія цього імені бере витоки у давньотуркменському слові «ар», «ер» («мужчина», «мужній»).

У I ст. до н. є. в суперництві за світове володарювання зіштовхнулися могутні імперії Заходу і Сходу – Рим і Парфія (резиденція парфянських царів Ніса знаходиться недалеко від Ашгабада). У 53 р. до н. є. в землі парфян (прямих предків туркменів) вторглося військо римського тріумвіра Марка Красса. Його 43-тисячна армада мала усі підстави розраховувати на успіх, уникнувши, внаслідок умілого маневру, зустрічі з основними силами парфян. Та на шляху Красса постав загороджувальний загін полководця Сюрена всього лише з 11-ти тисяч воїнів. Сурен заманив грізного супротивника в пустелю, знищуючи на шляху колодязі, спалюючи траву, вимотуючи ворога несподіваними нічними нападами. У результаті римляни були настільки деморалізовані, що у головній битві (під месопотамським містом Карри) були зім'яті протягом кількох хвилин. Плутарх подає детальний опис блискучої перемоги Сюрена... У битві під Каррами загинули Марк Крассі його син. Понад двадцять тисяч римських воїнів полягло на полі бою і близько десяти тисяч було захоплено у полон.

Після цієї битви (9 травня 53 р. до н. є.) Парфянську імперію було визнано однією з найсильніших держав світу.

В історії є десятки прикладів воєнної присутності тюркських загонів у різних точках давнього світу. Навіть об'єднання Китаю (у 231 р. до н. є.) відбулося не без їхньої допомоги. Відомо також, що у середині VIII в. регулярну армію Китаю очолював огузький хан Ань Луиань, що деякий час навіть правив імперією при підтримці співвітчизників.

У VI в. Середня Азія повністю була завойована тюрками, які у 551 р. заснували свою державу.

У середині I тис. до н. е. джерела вже чітко фіксують проникнення середньоазіатських етносів до Єгипту. У V ст. до н. е. у складі ахеменідського гарнізону, розташованого на нільському острові Елефантіна (Південний Єгипет), згадується хорезмійський загін. Корінним чином ситуація змінюється в середні віки. Починаючи з VII ст. ... тюркські військові командири з числа огузів, кипчаків, хазар грають провідні ролі в Єгипті. А у XIII ст. військова гвардія єгипетських султанів, яка складається в основному з огузів і кипчаків, здійснила переворот. З XIII по XVI ст. ця гвардія, відома під іменем «мамлюки», безмежно правила Єгиптом, висуваючи султанів із своїх рядів. Першим мамлюкським султаном Єгипту став Айбек ат-Туркмен (помер у 1257 р.). У XVI ст. Єгипет повністю увійшов до складу Туркмено-Османської держави. Відомо також, що Махмуд ал-Баруді (1868–1932) – прем'єр уряду Єгипту у 1882 р. – також був представником тюркських народів.

Між Туркменістаном і Єгиптом, як і між усіма східними країнами, існували контакти етнічного і культурного характеру (яку давнину, так і в середні віки). Особливо інтенсивними ці зв'язки стали починаючи з античного часу, коли Великий Шовковий шлях з'єднав між собою усі країни Старого Світу».

Овез Гундогдиев

Текінці

Багатоплемінний тюркський народ огузів, чи гузів, згадується вперше в історичних пам'ятках VI–VIII ст. по сусідству з так званим тюркським каганатом, могутнім об'єднанням тюркських кочових племен з центром у південному Алтаї і північно-західній Монголії, про яку сповіщають східні, китайські, і західні, візантійські, письменники, а також залишені самими тюрками могильні написи на р. Орхон (у верхів'ях Єнісею). За даними орхонських написів, огузи то входять до складу тюркського каганату, то знаходяться з ними у стані війни.

«У VII ст. Середня Азія завойована арабами. Араби принесли свою культуру і нову віру – іслам.

Яскравий слід залишили огузи-туркмени в історії Арабського халіфату. Арабські війни, підкоряючи Центральну Азію, були вражені їхньою мужністю і воєнним мистецтвом. За словами видатного арабіста А. Меца, усі халіфи IX–XII ст. були синами туркменських жінок, а туркменські гвардійці склали ядро халіфської армії. В кінці IX ст. гвардія Аббасидів налічувала 25 тисяч туркменських вершників, витрати на утримання яких дорівнювали 1,6 млн золотих динарів на рік. Усі вищі воєнні пости в халіфаті, до складу якого

входили Центральної Азії, частина Закавказзя, Мала Азія, Єгипет, частина Іспанії, посідали туркменські полководці».
Овез Гундогдиєв

У IX–X ст. огузи у степах Середньої Азії, в низинах Сирдар'ї і біля Аральського моря. Тут знаходяться «міста», тобто поселення, огузів, про які згадують арабські джерела: Янгікент («нове місто» – перс. Дех-і-Нау, араб. Ал-Кар'ят-ал-Хадіса), де знаходиться зимова резиденція «князя гузів» (ябгу), Сауран, Сигнак та ін.

У першій половині XI ст. значна частина огузів під керівництвом султанів з роду Сельджуків захопила Іран, південну частину Закавказзя і майже всю Малу Азію, а в пору найбільш широкою воєнної експансії – сусідні з ними Сирію, Ірак (Месопотамію) і Ємен. Результатом огузького завоювання стала тюркізація давнього землеробського населення Азербайджану і Анатолії. Нові феодальні відносини в державі «великих Сельджуків», як і в пізніших не таких тривких державних об'єднаннях огузьких племен, перепліталися з пережитками патріархально-родових стосунків і кочовим побутом.

Ще раніше, у X ст., інша численна група огузів просунулася слідом за печенігами через Ембу і Яїк (Урал) у причорноморські степи, де руські літописи згадують про них під іменем торків. Посол халіфа Ібн-Фадлан прибув до них на початку цього пересування в районі Уст-Урта (922 р.). Вони ще не були мусульманами, хоч знали про мусульманство. Один з їхніх «царів і чоловіків» носив ім'я Йінал Молодший (чи Маленький), що відповідає (мабуть, не випадково) іменам двох огузьких ханів, сучасників легендарного Коркута, про яких згадує Рашід-ад-дін, з яких молодший називався Ала-Атли Ас-Донлу-Кай-Інал-хан («той, що володіє рудим конем, одягнений в соболине хутро Інал з роду Кайі»). В середині XI ст. торки були знесені новою хвилею тюркських кочових племен, які прийшли із середньоазійських степів – половцями (кипчаками).

Частина огузів, що залишилися в Середній Азії, під тиском кипчаків і союзних з ними кочівників просунулась на той час на захід, за Амудар'ю і в бік Каспійського моря, розповсюдившись по території нинішньої Туркменії. Етнічний термін «туркмен» зустрічається в арабських джерелах починаючи з другої половини X ст. Спочатку він позначав, ймовірно, ту групу огузів, яка приблизно у цей час прийняла мусульманство. «Туркменами» візантійські письменники називають і огузів Малої Азії, переважно маючи на увазі огузькі кочові племена. Можна припустити, що і після першої хвилі сельджукських завоювань, у XI ст., нові групи кочових огузів-туркменів неодноразово рухалися на захід, в Закавказзя і Малу Азію, поповнюючи собою ряди воєвничих кочових племен, які поступово підкорили колишні володіння Візантійської і Трапезундської імперій.

Це й забезпечило у подальшому досить швидку перемогу туркменів-сельджуків, які створили свою світову імперію. Дякуючи огузам – туркменам і кипчакам – у 1260 році під Аїн-Джалутою було розбито монгольське військо.

Туркменські воїнські контингенти переважали у військах візантійських імператорів, руських князів, входили до складу монгольських загонів у Китаї, армії Тамерлана. Тамерлан у нагороду за ратну службу подарував їм п'ять тисяч чистокровних арабських кобил. Туркмени також були на службі у англійських королів, брали участь у походах германського імператора Фрідріха II.

Після падіння монгольського володарювання у Передній Азії з початку XIV ст. кочові племена огузів, які розташувалися серед осілого населення Закавказзя і Малої Азії, утворюють великі племінні союзи туркменів «Чорного барана» (кара койунлу) і «Білого барана» (ак койунлу). На чолі останніх стояло огузьке плем'я Байин-дир (у В. В. Бартольда: Баюндур), з якого виходила правляча династія. Головним центром цієї групи огузьких племен було у XIV ст. місто Амід у верхів'ях Тигра, нині Діарбекір. Візантійські джерела того часу називають туркменів Білого барана амітіютами. Центр іншої групи, туркменів Чорного барана, знаходи-

вся спочатку на Вірменському плоскогір'ї, на північ від озера Ван. Боротьба між цими двома групами завершилася перемогою першої на кінець XIV ст. (1389 р.) і вдруге в середині XV ст. (1467 р.).

«Племя Байиндир, – пише історик держави огузів акад. В. О. Гордлевський, – посіло у XIV–XV ст. в Малій Азії панівне становище». Вершини своєї могутності держава ак-койунлу досягла в середині XV ст. при Узун-Хасані з династії Баюндурів (1457–1478), коли вона включала в свої межі «південний Азербайджан, Карабах, Вірменію, Курдистан, Діарбекір, Ірак арабський (Месопотамію), Ірак перський (північно-західний Іран), Фарс і Кірман», а столиця падишаха перенесена була в Тебриз (з 1468 до 1501 р.). На початку XVI ст. вона була розгромлена міцнішими державними об'єднаннями османських турків і перських Сефевідів («кизилбашів»).

З другого огузького племені Кайї вийшов рід Османа, який об'єднав огузькі племена в західній частині Малої Азії, на кордоні візантійських володінь. Із середини XI ст. османи очолили турецьку воєнну експансію на Захід, проти Візантії і балканських слов'ян, захопили Константинополь (1453 р.) і Трапезунд (1461 р.), підкорили собі до кінця XV ст. залишки інших державних об'єднань огузів у Малій Азії та Азербайджані, а потім і арабські країни Переднього Сходу, створивши на цій основі Отоманську імперію, велику багатонаціональну мусульманську державу з центром у Стамбулі (Константинополі).

За усними генеалогічними сказаннями, зафіксованими у письмових пам'ятках різних часів, огузькі племена вели своє походження від легендарного родоначальника Огуз-кагана (Огузхана). У Огуз-хана, за переказом, було шість синів, які носили міфологічні імена: Сонце (Кюн), Місяць (Ай), Зірка (Юлдуз), Небо (Кок), Гора (Гаг), Море (Тангіз). Кожен із них мав по чотири сини. За іменами цих 24 онуків Огуз-хана називалися огузькі племена, що пішли від них. Поділ цей, що став без сумніву результатом пізнішої штучної класифікації реальних племінних груп, зафіксований досить рано – вже у «Словнику тюркських мов» прекрасного середньовічного мовознавця і філолога Махмуда Кашгарського (1073 р.). Кожне плем'я мало свою священну (тотемну) тварину – птицю (онгон), свою тамгу (клеймо для худоби, тобто свій «герб») і на бенкеті отримувало визначену йому частину м'яса жертвовного барана (улуш).

Огузькі племена розділялися на два крила – праве і ліве, які носили (за давньою етнічною легендою) назви «уч ок» («три стріли») і «боз ок» («зламани стріли»). Старшим у правому крилі було плем'я Кайї, що вело себе від однойменного первістка Кюна, старшого з синів Огуз-хана; у лівому крилі старшинство належало племені Баюндур, що походило від первістка старшого у другій групі сина Кока. З роду Кайї, за переказом, із самого початку обиралися хани народу огузів.

«Засновник держави Великих Моголів в Індії Бабур (1483–1530) залучав на свій бік туркменську кінноту. В дружині його сина – принца Хумаюна був Мухаммед Байрам (помер у 1561 р.) – майбутній великий полководець цієї країни. Байрам-хан Туркмен став рятівником імперії, за що удостоївся високого титулу «хан ханан» (хан ханів). У 1555 р. Байрам-хан очолив імператорську армію і під Мачхіварою розбив 80-тисячне військо пенджабського правителя Іскандера. Хумаюн призначив Байрам-хана аталиком (опікуном) свого сина Акбара. У 1556 р. імператор Хумаюн помер, і малолітнього Акбара було проголошено правителем. З 1556 по 1560 р. Байрам-хан, будучи регентом, правив державою Великих Моголів. Після смерті туркменського політичного і воєнного діяча усі його високі титули були передані Акбаром його синові Абдур-Рахіму, за яким стояла велика сила – чисельна туркменська кавалерія.

Не стало виключенням і XIX ст. Як справедливо відзначає російський етнограф Ю. Ботяков, існування туркменського етносу із часів його появи на історичній арені і аж до початку XX ст. проходило у складній політичній обстановці. Територія його часто була об'єктом одночасних зазіхань Персії, Афганістану, Хіви, Бухари. У таких випадках туркменам доводилось відчувати на собі страшну дію подвійних ударів. Боротьба за політичну самостійність, що продовжувалася довгі десятиріччя, сприяла формуванню спільноти, яка змогла протистояти ударам зовні. Війна стала постійним фактором у житті багатьох поколінь туркменів. І агресорам доводилось враховувати цей фактор. Не випадково іранські шахи, бухарські еміри і хівинські хани утримували постійні туркменські кінні загопи.

У кінці XVI – на початку XVII ст. окремі туркменські племена переселились на степові простори півдня Росії. Від самого початку перебування на нових землях туркмени несли тут прикордонну службу. Щорічно 500 вершників із своїм провіантом, кіньми і фуражем поступали в розпорядження Астраханського козачого війська.

Ставропольські туркмени брали участь не тільки в операціях на Північному і Центральному Кавказі, а й у війнах з Наполеоном. Зокрема, відомо, що 200 джигітів на чолі зі старшиною Ураком билися в Європі у складі корпусу генерала Савельєва у 1804–1807 рр. У 1812 р. туркмени утворили окремий полк.

В 50-х рр. XIX ст. масштабні воєнні – и досить успішні – дії розгорталися і безпосередньо на туркменських землях. У кінці 1854 року туркмени на чолі з Говишут-ханом нанесли хівинцям під Серахсом таку відчутну поразку, що Хіва назавжди відмовилася від посягань на туркменські території.

У 1858 р. об'єднані загопи текінців, йомудів і гекленів уцент розбили регулярну перську армію під Гарригала, а у 1861 р. в Мерві знищили 35-тисячне перське військо на чолі з Хамзи Мірзи.

Навіть при поразці, як, наприклад, при взятті імператорськими військами фортеці Геоктепе у 1881 р., туркменські воїни заслуговували захоплюючих слів за доблесть і уміння битися до останку... Генерал М. І. Гродекову 1883 р. відзначав: «Не було гіршого злочину, як зрадити своїх, і тому ніхто не мав сумніву, щоб хто-небудь з них міг бути зрадником. І дійсно, під час війни з текінцями ми не мали жодного вивідача з їхнього середовища...» Багатовікова історія у цілому демонструє, що туркмени, як правило, раз і назавжди залишалися вірні воїнській клятві.

Тому не дивно, що у подальшому бойовий досвід туркменських кінних формувань було використано повною мірою. У 1885 р. було створено загін туркменської кінної міліції (з 1911 р. – Туркменський кінний дивізіон). Коли ж почалася Перша світова війна, на базі дивізіону було сформовано добровольчий полк, за що імператор Микола II власноручно написав: «Сердечна подяка туркменам».

З перших же місяців війни російська преса почала писати про героїзм туркменів. 23 листопада 1914 р. вони розметали германську піхоту під Дупліце-Дурже. Один з полонених германських офіцерів назвав туркменських джигітів «дияволами», які чинять те, «що поза можливостями людських зусиль». Лише за два з половиною місяці участі у бойових діях на германському фронті в полку, де було 627 вершників, 67 чоловік було нагороджено

Георгіївськими хрестами, понад 70 чоловік – медалями «За відвагу», орденами Святого Станіслава і Святої Анни різних ступенів. Туркменський кінний полк завоював славу непереможного. 31 березня 1916 р. Микола II повелів йому «іменуватися Текінським кінним полком», оскільки в ньому були, в основному, текінці з Ахала і Мерва.

28 травня 1916 р. відбулася велика Доброноуцька битва, коли 9 армія Південно-Західного фронту вцент розбила величезні сили супротивника. Але російське командування не зуміло правильно розпорядитися кавалерією. Могутній кінний корпус армії був не використаний. І кинутий у бій Текінський полк було приречено на загибель у далекій Австро-Угорщині. Та джигіти, яких очолив командир 1-го ескадрону Ораз Сердар, не знеславили туркменської зброї. Архівні матеріали свідчать: полку 600 шабель знищив 2000 і взяв у полон понад 3000 австрійців, захопив велику кількість артилерійських гармат, кулеметів, гвинтівок, боєприпасів, коней тощо.

У роки Другої світової війни десятки тисяч туркменів відважно билися проти германських фашистів. За героїзм, проявлений на фронтах Великої Вітчизняної війни, понад 70 тисяч воїнів-туркменістанців нагороджені бойовими орденами і медалями, 78 чоловік удостоєні звання Героя Радянського Союзу».

Овез Гундогдиєв

Етимологія слова «туркмени»

*«У туркменах сила антропологічних ознак ірансько-перських...»
Агатангел Кримський*

«...тюркмени, які жили в Персії, на запитання персів про походження говорили «тюрк-мен», що означає – «я тюрк», від чого ця назва і залишилася за ними».

Ф. А. Михайлов. «Туземцы Закаспийской области и их жизнь»

«Є припущення, що назва туркмен виникла з двох слів турк-і-комані (тюркоман, тюркман).

Це слово складається з власного імені Тюрк і суфікса – мен, що відповідає англійському суфіксу ship, dot; воно прикладається до цілої раси і означає, що номади називають себе турками за перевагою».

А. Вамбери.

«Путешествие по Средней Азии»

«Давній переказ самоназви туркмен веде від власного імені Туркмен, яке носив родоначальник туркменського народу».

Бюде.

«Очерки туркменской земли»

«Туркаме означає мандрівник. Турки і комани народ змішаний, що рівно може служити коренем походження, хоч дуже віддаленим».

А. Борне.

«Путешествие в Бухару»

«Давня традиція пояснює закінчення – таеп (в слові turkman) як похідне від іранського кореня тапапд «подібний». Найменування tierkmtaep з'являється в китайських джерелах, а нарівні і в мусульманських, починаючи з того моменту, коли західні тюрки увійшли в контакт з іранцями, спочатку в Туркестані, потім в Персії. Туркмени нині могли би бути прямими нащадками давніх тюркешів».

В. Котвіч

(W. Kotwicz «Contributions a l'histoire de l'Asie Centrale»)

«Слово «тюркмен» можна вірогідніше всього пояснити як «тюркман», де «ман» є варіантом афікса суфікса "мат" – "плем'я", "люди"».

А. А. Росляков

«К вопросу об этногенезе туркмен»

«Вперше назва туркмен зустрічається у географа Макдісі (друга половина X ст. н. е.). За Макдісі, що підтверджує і Махмуд Кашигарський, терміном «туркмени» називалися огузи і карлуки. Потім назва туркмен закріпилася за одним з наймогутніших племінних об'єднань – за огузами; під час переселення на Захід слово «туркмен» поступово замінило старий термін "огуз"».

В. В. Бартольд

Термін «туркмени», за Рашід-ад-діном і Абу-л-Газі, з'являється після приходу тюрків (огузів) у Мавераннахр.

* * *

Подорож до Середньої Азії

Арміній Вамбері (Герман Бамбергер), 1832–1913, угорський сходознавець, мандрівник, поліглот

У середині XIX ст., під час подорожі А. Вамбері, землі низин Амудар'ї, частини Приаралля та Північного Прикаспію входили до складу Хівинського ханства, населеного в основному узбеками. Нашадки колишніх кочових узбеків – кунграти, наймани, кипчаки та інші племена – розселилися вздовж великих зрошувальних каналів. Підвладні Хіві туркмени мешкали на північно-західних кордонах ханства, а також у нинішній Ташаузькій області Туркменістану. Узбеки і частина туркменів населяли чисельні міста, де жило і чимало сартів – потюрчених мовно нащадків давніх хорезмійців. Хівинськими підданими вважались і каракалпаки дельти Амудар'ї, що переселилися сюди у XVIII – на початку XIX ст. Хівинська держава переживала в середині XIX ст. нелегку пору своєї історії, яка характеризувалася безперервними народними збуреннями та міжусобицями. Узбецькі, туркменські, каракалпакські племінні вожді і знать намагалися захопити політичну владу і встановити своє панування над ханством. Зростання великих землеволодінь, нещадна експлуатація в Хіві селян і ремісників викликали чисельні протести, що переростали у великі заворушення. Впертий характер носила боротьба з ханською владою туркменів-йомутів, ватажок яких Ата Мурад у 50 – 60-х р. XIX ст. не раз звертався до Петербурга з проханням про прийняття російського підданства. Таким було становище в Хівинському ханстві при Сеїд Мухаммед-хані (1856–1864), під час правління якого там побував А. Вамбері.

У кінці березня 1863 р. А. Вамбері вирушив під іменем турка Решід-ефенді з Тегерана у степи Туркменії з караваном мусульманських пілігримів (хаджі), які поверталися з Мекки. Одягом для новоспеченого дервіша слугували ганчірки, зв'язані біля пояса мотузкою, залатана повстяна куртка (дзубба), велика чалма. Ноги мандрівника були обгорнуті шматками брудної тканини, а на шиї, як у справжнього хаджі, висів мішечок з Кораном. У такому одязі Вамбері не вирізнявся в натовпі обірваних паломників, з яких (окрім купців та інших подорожніх) складався майже увесь караван. Мусульманські богомольці, страждаючи від бездоріжжя, проїхали через Мазендеран до південно-східного узбережжя Каспійського моря. Далека дорога нібито турецького паломника пролягала через Гурген і Атрек, вздовж Великих і Малих Балхан і страшну влітку пустелю Каракуми до Хорезмської оази. Побувавши в центрі Хівинського ханства, він проплив по Амудар'ї до Кунграда, звідки знову повернувся до Хіві. Вамбері перетнув потім з великими муками і ризиком для життя розпечені піски Кизилкумів і прибув до священної Бухари. Зворотна дорога в Іран проходила через Карші, Самарканд, Керкі, Андхой, Меймене, Герат і Мешхед до Тегерана. У березні 1864 р., через рік після початку подорожі, він дістався столиці Ірану, звідки повернувся в Стамбул, а потім в Пешт (Будапешт). У 1864 р. Вамбері надрукував книгу про свої мандри – «Подорож по Середній Азії», – яка викликала величезну зацікавленість у Західній Європі, Росії та Північній Америці. Вона була перекладена майже усіма європейськими мовами. Перший російський переклад цієї книги (з

деякими скороченнями) було видано в Петербурзі у 1865 р. Потім було два перевидання у тій же скороченій редакції у Москві (1867 та 1874 рр.).

Туркмени в політичному і соціальному відношенні

Кордони і поділ племен. – Ні правителів, ні підданих. – Деб. – Іслам. – Чисто зовнішні зміни, викликані ним. – Аксакали самі по собі влади не мають. – Вплив мулл. – Конструкція юрти кочівника. – Аламани і керівництво ними. – Туркменські поети. – Трубадури. – Прості весільні обряди. – Коні. – Могильні пагорби. – Траур за померлими. – Походження туркменів. – Деякі загальні витяги з історії туркменів. – їхнє політичне та географічне значення теперішнім часом.

А. Кордони і поділ

Туркмени, чи тюркмени (Це слово складається з власного імені Тюрк і суфікса – мен, що відповідає німецьким – tum або – schaft, тоді як номади називають себе переважно тюрками, вживане у них слово «туркмен» є перським спотворенням тюркського оригіналу.), [1] як вони самі себе називають, населяють у більшості пустельні області, що розкинулися по цей бік Оксуса від берега Каспійського моря до Балху і від Оксуса на південь до Герата і Астрабада. Окрім невеликих клаптиків оброблюваних земель по берегах Оксуса, Мургаба, Теджена, Гергена і Етрека, де туркмени трохи займаються землеробством, ця територія є величезною жахливою пустелею, де мандрівник може зачасти блукати тижнями, не знаходячи й краплини прісної води, й тіні хоч би одного дерева. Взимку там сильні холоди і глибокі сніги, а влітку – палюча спека і глибокі піски; бурі ж у різні пори року різняться тільки тим, що одні з них готують караванові і мандрівникові суху могилу, а інші – сиру.

Щоб точніше передати поділ туркменів, ми скористаємося їхніми власними позначеннями (висловами). Відповідно до наших, європейських понять, ми називаємо головні групи племенами, приймаючи за вихідну точку цілу націю. Але туркмени, які, як свідчить історія, ніколи не об'єднувалися в єдине ціле, називають свої головні групи словом «халк» (по-арабськи «народ», «люди») і вирізняють наступні: 1) човдур, 2) ерсарі, 3) алі-ілі, 4) кара, 5) салор, 6) сарик, 7) теке, 8) геклен, 9) йомути. Халк розпадається на окремі таїфе, а ті, у свою чергу, – на тіре. Приймаємо для політичного поділу позначення, вживані самими номадами, додаючи умовне значення:

Халк – власне «народ», означає «плем'я»;

«таїфе» – «народ» – «орда»;

«тіре» – «уламок» – «клан» [2].

Ми коротко зупинимося на усіх цих головних племенах, звернувши особливу увагу на три південні: теке, геклен та йомутів, оскільки нам довелося побачити їх зблизька і познайомитися з ними.

1. Плем'я човдур живе у південній частині області, розташованій між Каспійським та Аральським морями, і налічує приблизно 12 тис. юрт. Його головні тіре, розпорочені від Каспійського моря до Старого Ургенча, Бульдумфаса [3] і Кекчеге в Хіві, наступні [4]: абдал (Abdal), ігдир (Jgdyr), есенул (Essenul), карачовдур (Karatschaudor), бозаджі (Bosadschi), бурунджук (Burundschuk), шейх (Scheich) [5].

2. Плем'я ерсарів живе на лівому березі Оксуса від Чарджоу до Балха, підрозділяється на 20 таїфе і велику кількість тіре [6]; кажуть, що кількість їхніх юрт сягає від 50 до 60 тис.

Оскільки вони у більшості живуть на березі Оксуса і зобов'язані платити данину бухарському еміру, їх часто також називають «лебаб-туркмени», тобто «прибережні туркмени».

3. Алі-ілі [7], головне місце проживання яких Андхой, утворюють тільки три невеликих тіре і налічують не більше 2–3 тис. юрт.

4. Кара. Невелике, але надзвичайно дике туркменське плем'я, яке у більшості кочує поблизу колодязів у величезній піщаній пустелі між Андхоєм та Мервом і знаходиться в стані війни з усіма сусідніми народностями через свої безпощадні грабунки.

5. Салор [8]. Найдавніше з відомих в історії туркменських племен, знамените своєю хоробрістю ще у часи арабського нашествия. Ймовірно, раніше воно було значиміше, та постійні війни дуже скоротили його, тепер у племені всього 8 тис. юрт, і якщо ще 10 років тому воно володіло таким важливим пунктом, як Мерв, то нині, витіснене туркменами-теке, живе в Марчахі і його околицях. Воно складається з наступних тіре і таїфе:

Таїфе	Тіре
1) ялавадж (Jalavadsch)	яс (Jas), ісі (Jisi), сакар (Sakar), ордуходжа (Orduchodscha)
2) караман (Karaman)	атам (Atam), герджіклі (Gordschikli), бейбе-лері (Beybolegi)
3) анабелегі (Anabolegi)	яджі (Jadschi) [9], бохара (Bochara) [10], бакаш-тере-тімур (Bakaschore-timur)

6. Сарик. Через свою хоробрість користується не меншою славою, ніж плем'я салор, і тому теж значно зменшилось кількісно. Тепер сарики живуть в околицях Пенде по березі Мургаба і жорстоко ворогують з усіма туркменами, окрім сусідніх джемшідів.

Вони поділяються на наступні тіре і таїфе:

Таїфе	Тіре
1) хорасанлі (Chorasanti)	беденг (Bedeng), ходжали (Chodschali), кізіл (Kisil), хусейнали (Huseinali)
2) бірадж (Biradsch)	канлибаш (Kanlibasch), кульча (Kultscha), суд-жан (Sudschan)
3) сохти (Sochti)	япир (Jaryr), муматай (Mumataj), курд (Kurd), кадир (Kadyr)
4) алаша (Alascha)	коджак (Kodschak), богаджа (Bogadscha), ху-сейнкара (Huseinkara), саад (Saad), екензіс (Oekensis)
5) херагері (Hersegi)	еркі (Jerki), джанібег (Dschanibeg), курама (Kurama), ятан (Jatan), япагі (Japagy)

Мені казали, що у них до 12 тис. юрт.

7. Теке [11]. Нині це найбільше і наймогутніше туркменське плем'я, яке розпадається на дві головні групи: ахальські теке (на схід від Теджена) і мервські теке; надійні джерела свідчать, що вони налічують близько 60 тис. юрт. Так як у них менше придатної для обробки землі, ніж у решти туркменів, вони, так би мовити, самою природою приречені на розбій, і дійсно, це бич божий для північно-східних областей Персії, для Герату та його околиць. З його підрозділів, які, очевидно, чисельніші від інших, я зміг записати тільки наступні:

Таїфе	Тіре
1) етемиш (Oetemisch)	келлечо (Kelletscho), султаніс (Sultanis), січ-мас (Sitschmas), кара-ахмед (Kara Ahmed)
2) башші (Bachschi)	перренг (Perreng), топас (Topas), керсагри (Korsagry), аладжагез (Aladschagos), ташаяк (Taschajak), аксефін-гей (Aksefi Goy) [12], мави (Mawi), сакір (Sakir), касилар (Kasuar)
3) тохтамиш (Tochtamisch)	бокбурун (Bokburun), аманзай (Amansay), тек-че-бег (Goktsche Beg), кара (Kara), хар (Char), конгор (Kongor), юсуф (Jusuf), язі (Jasi), арик-караджа (Arik Karadscha)

8. Геклен [13]. По їхньому становищу і по тих обставинах, в яких я застав це плем'я, я можу назвати його мирним і цивілізованим. Геклени дуже охоче займаються землеробством, і більшість з них є підданими перського царя. Вони живуть на прекрасній землі Гургана, що славиться своєю минувшиною (тепер руїни Шахрі-Джурджан).

Taife	Tipe
1) чакир (Tschakir)	гекдіш (Gokdisch), аламет (Alamet), тораман (Togaman), хорта (Chorta), каравул (Karawul), кесе (Kose), кулқара (Kulkara), баймал (Baymal)
2) бегділі (Begdili)	парк (Park), аманходжа (Amanchodscha), боран (Boran), карішмар (Karischmar)
3) кайі (Kaji)	джанкурбанлі (Dschankurbanli), еркеклі (Erkekli), кізіл (Kisil), акін-джік (Akindschik), тікенджи (Tikendschi), бокходжа (Bokchodscha), кодана (Kodana), темек (Temek), карнас (Karnas), дари (Dari)
4) карабалкан (Karabalkan)	чотур (Tschotur), капан (Kapan), сірсікі (Sigsiriki), пашей (Paschey), ад-жібер (Adschiebeg)
5) кирик (Kyrük)	гійнілік (Gijnlik), суфіан (Sufian), дехене (Dehene), каракусу (Karakusu), чеке (Tsheke), гекче (Goktsche), кабасакул [14] (Kabasakul) [14] енгют (Oengut), кенгер (Kongor)
6) байндир (Bajindir)	калайджи (Kalaydschi), керюк (Koruk), япагі (Japagi), яджи (Jadschi), кесір (Kesir), ясагалік (Jasagalik), теренг (Toreng)
7) геркес (Gerkes)	моллалар (Mollalar), кесе (Kose), атаніяз (Atanijas), мехрем (Mehrem), берре (Borre)
8) янґак (Jangak)	кетчют (Kotschut), маджіман (Madschiman), кетю-дізегрі (Kotu Disegri), саридже (Saridsche), екіз (Eki)
9) сенґрик (Sengrik)	карашур (Karaschur), кучі (Kutsch), Хар (Char), шейхбері (Scheischbegi)
10) ай-дервіш (Aj Derwisch)	ечу (Oetschu), коджамас (Kodschamas), дехлі (Dehli), чіксари (Tschiksari), араб (Arab), аджем (Adschem), карджік (Kardschik)

Кажуть, що ці 10 груп налічують 10 тис. юрт, число, мабуть, не перебільшене.

9. Йомути, що живуть на східному узбережжі і деяких островах Каспійського моря, загалом називаються «гергенські йомути», тобто йомути з Гергена. Окрім того, є ще хівинські йомути, тобто йомути з Хіви, що вибрали для проживання інший бік пустелі, поблизу від Оксуса [15]. Значимі місця, де зазвичай розташовуються гергенські йомути, якщо починати перелік від перського кордону, наступні:

1) Ходжа-Нефес [16], в нижній частині гирла Гергена, з 40–60 юртами, що постачають багато відважних морських розбійників, від яких не знає спокою перське узбережжя; 2) Гемюштепе – зимова квартира, влітку тут не живуть через люту лихоманку. Цей район розташований у верхній частині гирла Гургана. Воно тут дуже глибоке і кишить рибою, яку споживають кочівники; 3) Гасанкулі, на березі затоки з тією ж назвою. Ця місцевість густо населена влітку, тут дозрівають смачні дині; 4) Етрек, на схід від Гасанкулі, на березі однойменної річки, яка в шести милях звідси впадає в море; 5) Чекішляр, чи яйлак (літовка), поблизу від пагорба Ак-Тепе, що височить на березі моря; 6) Челекен (правильніше Черекен від перського «Чаркен», тобто «Чотири рудні» – за назвою чотирьох основних продуктів цього острова [17], острів всього в кількох милях від материка, жителі його – мирні торговці.

Йомути утворюють наступні клани і орди:

Taife	Tipe
1) атабай (Atabay)	сехене (Sehene), дунгірчі (Dungirtschi), тана (Tana), кісарка (Kisarka), кесе (Kese), темек (Temek)
2) джафер-бай (Dschafer bay)	підрозділяються знов-таки на:
а) аралі (Jarali)	ірі-томач (Iri Tomatsch), кізіл (Kisil), сакал-ли (Sakalli), арігкеселі (Arigkoseli), чоккан-боркан (Tschokkan borkan), онук-томач (Onuk Tomatsch)
б) нуралі (Nurali)	кельте (Kelte), карінджік (Karindschik), газі-лі-кер (Gasili kor), хоссанку-дулу-кер-панкетек (Hossankululu kor Pankotek)
3) шерейф-джуні (Scheref Dschuni) [18];	з яких одна частина живе в Гергені, інша — в Хіві
а) Герген (Gorgen)	кара-белке (Kara bolke), теведжі (Tewed-schi) [19], йілґай (Jilgay), джафер (Dschafer)
б) Хіва (Chiwa)	екюз (Oekus), салак (Salak), ушак (Uschak), коджук (Kodschuk), мешірк (Meschrik) [20] йімрелі (Jimreli)
4) огурджали (Ogurdschali)	семедін (Semedin), гірай (Giraj) [21], терекеме (Terekeme), недін (Nedin)

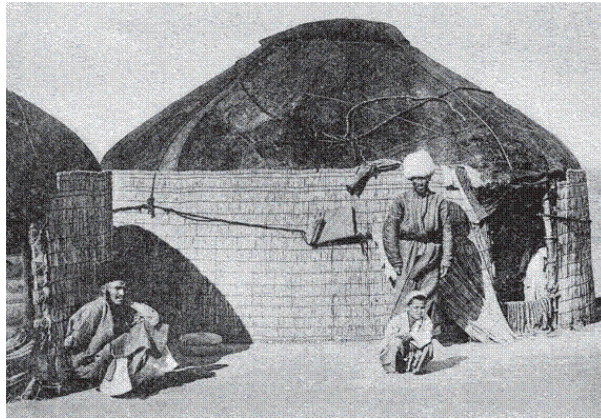
Огурджали не визнають себе одноплемінниками хомутів [22], тому що не займаються розбоєм. А як вони діяльно підтримують мирні торгові відносини з Персією, то вони стали підданими шаха і щорічно платять 1000 дукатів данини. Проте у справі їхнього внутрішнього управління перси не втручаються. Самі йомути зазвичай налічують у себе 40–50 тис. юрт, але ця цифра також малодостовірна, як і всі інші, національна гордість цих номадів виражається в даних про їхню кількість. Незважаючи на це, підраховуємо окремі показники:

човдур	12 000 юрт	сарик	10 000 юрт
ерсарі	50 000 — » —	теке	60 000 — » —
алі-ілі	3000 — » —	геклен	12 000 — » —
кара	1500 — » —	йомути	40 000 — » —
салор	8000 — » —	ВСЬОГО	196 500 — » —

В середньому в одній юрті – 5 осіб, що дає в сумі 982 500 чоловік. Ця цифра має розглядатися як мінімум, тому що я зменшив туркменські показники майже на третину.

Б. Політична обстановка

Під час мого перебування серед туркменів мене понад усе вразило те, що я не знайшов нікого, хто б хотів командувати, і жодну людину, яка хотіла б підкорятися. Сам туркмен зазвичай так говорить про себе: «Віз бібаш халк боламиз» («Ми – народ без ватажка»), та «Нам нікого й не треба, ми всі рівні, у нас кожен – король». У політичних інститутах решти номадів можна знайти деякі сліди правління, в особі аксакала у тюрк, рішсефіда у персів, шейха у арабів; у туркменів немає нічого подібного. У племенах є, правда, свої аксакали, яких у якійсь мірі шанують, але їх люблять і терплять доти, поки вони не намагаються виявити свою зверхність якимись ознаками чи надмірною пихою. Читач неодмінно запитає, як же можуть ці відомі розбійники, чия жорстокість не знає меж, жити разом, не знищуючи один одного. Так, це дивно, та ще більше здивує читача те, що, не дивлячись на позірну анархію, не зважаючи на всю дикість, у них – поки вони не оголосять ворожнечу привселюдно, – менше розбою і вбивств, несправедливості і аморальності, ніж у інших азійських народів, соціальні умови яких базуються на ісламській цивілізації. Жителями пустелі править часто навіть тиран, для них давній і могутній володар, невидимий, але який чітко виявляє себе в слові «деб» (звичай, мораль, устої). («Деб» – у киргизів «тере» – слово арабськ. і походить від «едем» – «моральність».) Туркмени суворо дотримуються всього, що диктує деб, і з відразу ставляться до всього, що він забороняє. Поруч з дебом можна було б згадати і релігію, що впливає за певних обставин, проте вона далеко не має того впливу, який їй приписують, хоч і запозичена з фанатичної Бухари. Розповсюджена думка, що туркмен грабує і продає перса через те, що той належить до ненависної шіїтської секти. Проте це глибока омана, і я твердо впевнений, що туркмен не відмовився б задовольнити свою жагу розбою, який дозволяється дебом, якщо б замість персів його сусідами були суніти-турки. І наразі він часто підтверджує це, нападаючи на сунітські Афганістан, Меймене, Хіву і навіть на Бухару. Пізніше власний досвід переконав нас у тому, що більша частина рабів у Середній Азії належить до сунітів. Якось я запитав розбійника, відомого своєю набожністю, як він може продавати в рабство свого брата-суніта, бо ж пророк велів: «Куллі муслім хурр», тобто «Кожен мусульманин вільний». «Ех, – відповідав туркмен з повною байдужістю, – Коран – божа книга і, звичайно, набагато шляхетніший від людини, а його продають і купують за кілька кранів. Так чого ж ти хочеш? Йосип син Якуба був пророком, а його теж продали. Хіба він став гіршим від цього?».

Текінці Закаспійської області

Варто уваги те, що деб дуже мало постраждав у восьмисотлітній боротьбі з релігією, тому що багато заборонених ісламом звичаїв, проти яких борються мулли, продовжують жити в своїй первині, й іслам не тільки у туркменів, але й в інших номадів Середньої Азії змінив лиш зовнішню форму старої релігії. Чим спочатку були сонце, вогонь та інші явища природи, тим тепер стали Аллах і Мухаммед, але у глибині душі кочівник все той самий, що й 2000 років тому, і його характер може змінитися тільки тоді, коли він замінить свою легку юрту міцним будинком, збудованим важкою працею, тобто коли він перестане бути кочівником.

Повертаючись до впливу аксакалів, зазначимо, що, хоч вони загалом і представляють відповідне плем'я в стосунках із чужоземцями, якщо мають справу з Персією, Росією чи іншими туркменськими племенами, вони не є уповноваженими посланцями. Наскільки вони безсилі, не раз мали можливість упевнитися Росія і Персія, які намагалися з великими витратами залучити на свій бік аксакалів, щоб припинити грабунки і розбій, але досі не досягли помітного успіху. Мулли користуються більшою повагою, але не тому, що вони представляють іслам, а через повагу до всього релігійного, як наслідок, і до містичного, перед чим забобонні номади відчувають страх. А втім, мулли, що отримали освіту в Хіві і Бухарі, – хитрий народ: вони з'являються, оточивши себе ореолом святості, а потім, набивши гаманці, їдуть собі геть.

В основі соціальних зв'язків лежить міцна спаяність як окремих підрозділів, так і всього племені. Кожен туркмен, навіть чотирирічне дитя, знає, до якого таїфе і тіре воно належить, і з гордістю говорить про могутність і чисельність свого клану, тому що це, дійсно, та зброя, яка захищає його від свавілля інших. Якщо ж образа нанесена якому-небудь членові племені, усе плем'я має вимагати сатисфакції.

Що стосується стосунків йомутів із сусідніми племенами, то я визначив, що вони живуть у непримиренній давній ворожнечі з гекленами. З теке вони намагалися закласти мир якраз у той час, коли ми були в Етреку, що було щасливою випадковістю для нас, мандрівників, проте, як я почув пізніше, про мир не домовились; і те, що ці вищого ступеня войовничі племена не мають можливості об'єднатися, – велике щастя для персів. Перси, особливо жителі Мазендарана, Хорасану і Сістана, постійно потерпають від розбійних набігів окремих племен, і об'єднання теке та йомутів призвело б до нескінченних бід. Незмінне військово-щастя запаморочило туркмену голову, і він лиш посміюється в кулак, коли ця країна погрожує йому чи висилає свою армію.

Інакше складаються стосунки з Росією. Можетності росіян йомути побоюються, хоч знають про неї тільки по невеликому гарнізону Ашури. Мені говорили, що чотири роки тому росіяни всупереч усім угодам, що були закладені з Персією, напали на Гемюштепе, причому солдатів було всього 120; туркмени, чисельність яких була набагато більшою, рятувалися втечею, надавши можливість росіянам грабувати і палити їхні кибитки. Навіть серед теке побутує

легенда про пекельну зброю, яку ніби застосували росіяни, тая вважаю, що справа не в тому, а в дисципліні, якій не змогли протистояти номади.

В. Соціальні умови

Тепер вирушимо за туркменом у його домашнє оточення і поговоримо про нього самого, його одяг і юрту. Туркмен – татарського походження, але він зберіг тип своєї раси тільки там, де обставини не сприяли змішуванню з іранською кров'ю. Особливо це кидається в очі у теке, гекленів і йомутів; татарські фізіономії зустрічаються у них тільки в тих кланах і родинах, які послали менше аламанів у Персію і тому ввели в своє середовище менше кучерявих чорно-волосих рабів. Втім, туркмена, незалежно від того, в більшій чи меншій мірі він зберіг свій оригінальний тип, завжди можна впізнати по смілому пронизливому погляду, який відрізняє його від усіх номадів і мешканців міст Середньої Азії, і по його гордій, войовничій поставі. Хоч я зустрічав багато молодих людей войовничого вигляду серед каракалпаків і узбеків, вільну і незмушену манеру триматися мені вдалося спостерігати тільки у туркменів. Одяг у них той самий, що й у Хіві, тільки і у чоловіків, і у жінок трохи модифікований доданими кількома предметами розкошу з Персії. Головну роль в одязі грає червона шовкова сорочка; хоч вона заборонена ісламом, її одначе носять представники різної статі; у туркменських жінок вона складає увесь домашній одяг, і я бачив старших матрон, зрілих дів і молодих дівчаток у довгих до щиколоток сорочках. Головний убір чоловіків – хутряна шапка, вона легша і виготовлена із більшим смаком, ніж незграбні узбецькі чи вежоподібні перські шапки. Зазвичай вони носять також чапан, запозичений з Хіві і схожий на наш халат; вирушаючи в чапаул (розбійний набіг), вони вкорочують його. У свята жінки пов'язують навколо пояса поверх довгої сорочки велику шаль, яка звисає двома кінцями; обов'язкові також червоні чи жовті чоботи на високому каблучі, та понад усе вони люблять прикраси: масивні срібні браслети, намисто, сережки і кільця, які одягаються в ніс, а також футляри для амулетів, що нагадують наші патронташі. Ці футляри, подібні нашим орденським стрічкам, часто висять у них справа і зліва і супроводжують кожен рух гучним подзенькуванням. Туркмену дуже подобається такий брязкіт, тому він чіпляє брязкальця на дружину і на коня; якщо ж у нього для цього не досить коштів, то він краде перса і навішує на нього ланцюги, щоб чути хоч який-небудь дзенькіт. Жіночий костюм довершує щось подібне до угорського доломана, який, звисаючи з плечей, має бути такої довжини, щоб виднівся кінець коси з вплетеною в неї стрічкою.

Туркменська юрта дуже гарна і повністю відповідає кочовому способу життя. Юрту такої ж форми можна зустріти по всій Середній Азії аж до далекого Китаю. Вона складається з трьох частин: по-перше, з дерев'яного каркаса, по-друге, з повстяного покриття, по-третє, з внутрішнього убранства. За виключенням дерев'яного остова усі складові частини виготовляють туркменські жінки. На них лежить обов'язок поставити і зняти житло, упакувати юрту при переїзді на інше місце і завантажити її на верблюда, тоді як самі жінки йдуть поруч пішки. Юрти бідняків і багатів різняться внутрішнім убранством. Бувають юрти тільки двох видів: кара-ой, тобто чорна, потемніла від часу, і ак-ой, тобто біла юрта, обтягнута зсередини білосніжною повстю, її ставлять для пошлюблених і найпочесніших гостей. Загалом, юрта, яку я бачив у Середній Азії, справила на мене дуже гарне враження. Влітку в ній прохолодно, взимку відчуваєш приємне тепло, а як добре опинитися під її захистом, коли в неозорих степах лютує ураган. Чужинець часто боїться, що сили стихії розірвуть на тисячі шматків стіни житла товщиною всього в палець, а туркмена це мало турбує, він укріплює мотузки і солодко спить, бо ревище бурі звучить для нього як ніжна колискова пісня.

Про вдачу, звичаї та заняття туркменів можна було б написати цілу книгу – така велика і вражаюча різниця між їхнім і нашим способом життя. Але ми змушені обмежитися тут кількома характерними рисами. Головне діло в житті туркмена – це аламан, тобто товариство по

грабунку, або чапаул, тобто напад. Він миттєво готовий озброїтися і сісти на коня, як тільки його запросять вирушити в похід, що на його думку принесе вигоду. План подібного діла завжди тримається в таємниці навіть від найближчих родичів. Після того як обрано сердара (ватажка) і отримано благословення фатіха (мулли), кожен учасник походу з приходом вечора прямує своїм особливим шляхом до наперед обумовленого місця збору. На населені пункти завжди нападають опівночі, на каравани чи ворожі загони – на сході сонця.

Напад у туркменів, так же як у гунів і татар, швидше можна назвати набігом. Атакуючі розділяються на кілька груп і з різних боків двічі, рідше тричі, нападають на жертву, яка нічого не підозрює (туркменська приказка: «Ікі денг учте дон», тобто «Попробуй два рази, а на третій поверни назад»). Ті, на кого вчинено напад, повинні бути дуже рішучими або відчувати себе дуже сильними, щоб чинити опір подібному нападу зненацька; з персами це відбувається дуже рідко; і дуже часто буває так, що один туркмен успішно б'ється з п'ятьма персами, а то й більше.

Туркмени розповідали мені, що один туркмен бере у полон чотири-п'ять персів. «Часто, – говорив мені один кочівник, – перси від страху кидають зброю, просять мотузку і в'яжуть один одного. Нам треба лише зійти з коня і зв'язати останнього». Навіть не згадуючи про поразку, яку 22 тис. персів потерпіли від 5 тис. туркменів зовсім недавно, можна вважати фактом велику перевагу синів пустелі над іранцями, і я схильний думати, що навіть найсміливішого позбавляє мужності давній жах перед татарами з півночі, який увійшов в історію. І якою дорогою ціною доводиться нам розплачуватися за своє боягузтво! Можна вважати щасливим того, кого зарубали під час набігу. А безвольному, хто здається на милість переможця, зв'язують руки, і вершник або садить його в сідло, причому ноги йому зв'язують під черевом коня, або жене його перед собою; якщо ж неможливо ні те, ні інше, то вершник прив'язує його до хвоста свого коня і протягом довгого часу, а то і кількох днів він мусить іти за розбійником на його батьківщину, в пустелю.

Про участь прибулих бранців вже говорилося, я хочу описати тільки одну сцену, свідком якої був в Гемюштепі і яку не забуду. Аламан повернувся додому з багатою здобиччю: бранцями, кіньми, ослами та іншим рухомим і нерухомим майном. Приступили до розподілу здобичі. Розділили на частки, скільки чоловік брало участь у пограбуванні; окрім того, всередині залишили купу, як я потім зрозумів, для добавки. Розбійники йшли по порядку, оглядали свою частку; перший залишився задоволений, другий теж, третій оглянув зуби персіянки, що йому дісталася, і зазначив, що його частка дуже мала. Тоді ватажок з купи, залишеної для добавки, поставив біля бідної рабині маленького осла; прикинувши загальну вартість цих двох істот, туркмен залишився задоволений. Ця сцена повторювалася неодноразово, хоч мене дуже обурювала жорстокість процедури, я не міг не розсміятися, спозираючи, як дивно складається та чи інша частка для розбійників.

Головна зброя, яка забезпечувала туркмену перевагу в розбійницьких набігах, – його кінь, і син пустелі любить його більше, ніж дружину і дітей, більше, ніж самого себе. Цікаво дивитись, з яким старанням туркмен її вирощує, як захищає його від холоду і спеки, як вибирає розкішне сідло, так що сам він у бідному рваному одязі верхи на випеченому прикрашеному коні є химерним видовищем. Але ці прекрасні тварини дійсно варті потраченої на них праці, і все, що розповідають про їхню швидкість і витривалість, зовсім не перебільшення. Туркменські коні – арабського походження, і досі прекрасні чистокровні коні називаються «бедеві», тобто «бедуїни». Коні теке дуже високі, вони гарні скакуни, але далеко не такі витривалі, як низькорослі коні йомутів.

Середня Азія. Текінці верхи

Прибуток, який приносить туркмену огидне ремесло викрадання людей, далеко не винагороджує його за пов'язану з цим ремеслом небезпеку, бо він лише зрідка зменшує убогість, в якій народжується син пустелі. Навіть якщо у туркмена залишається трохи грошей, він дуже рідко може ними скористуватися, настільки простий його спосіб життя. Я знав багато туркменів, які, не зважаючи на весь свій добробут, постійно споживали в'ялену рибу, а хліб дозволяли собі лише один раз на тиждень, як останній бідняк, для якого пшениця недоступна через високу ціну.

Домашній побут туркмена виглядає як абсолютне гульцтво. В його очах страшна ганьба для чоловіка – прикласти руки до яких-небудь домашніх справ. Він повинен займатися лише своїм конем. Як тільки він з цим упорається, він іде до сусіда чи приєднується до гурту чоловіків, які сидять у колі перед наметом, і бере участь у розмові, розмірковуючи або про політику і останні розбійницькі набіги, або про коней. Тим часом з рук в руки переходить обов'язковий чілім, рід перської люльки, для якої тютюн не зволожується. Вечорами, особливо у зимовий час, вони люблять слухати гарні казки та історії. Туркмени радіють присутності бахші (трубадура), який під акомпанемент свого дутара, двохструнного інструмента, співає уривки з «Кер-огли» та пісні Аман-молли чи Махтумкулі [23], національного поета, майже обожнюваного туркменами. Цей поет, якого вважають святим, був із племені геклен і помер приблизно 80 років тому. Овіяний легендами життєпис зображує його надзвичайною людиною, яка, навіть не побувавши в Бухарі і Хіві, вивчила усі книги та усі науки на світі виключно дякуючи боже-ственому натхненню. Яюсь, сидячи на коні, він міцно заснув і уві сні побачив себе в Мекці, в оточенні пророка і перших халіфів. Він роззирнувся з благоговійним трепетом і побачив, що його підкликає до себе Омар, патрон туркменів. Він підійшов до нього, той його благословив і злегка ударив у чоло, після чого він прокинувся. З тієї миті солодкі вірші полилися з його вуст, і його книга ще довгий час буде у туркмена на першому місці після Корану. Для нас, до речі, зібрання віршів Махтумкулі цікаве тим, що воно дає нам чистий зразок туркменської мови, а за змістом своїм вірші такого роду, особливо ті, де даються поради по догляду за кіньми, і де мова йде про зброю та аламан, дуже рідко зустрічаються в літературі східних народів. У мене залишились в пам'яті сцени, коли на святкуваннях чи під час звичних вечірніх бесід бахші починав декламувати вірші Махтумкулі. В Етреку намет одного з таких трубадурів стояв поруч з нашим, і коли він приходив до нас зі своїм інструментом, навколо нього скоро збирались молоді люди, і він співав їм героїчні пісні. Його пісні були сиплими гортанними звуками, які ми вважали б швидше хрипом, ніж співом. Він супроводжував їх ударами по струнах, спочатку тихими, а потім, по мірі того як ним оволодівало натхнення, все більш шаленими. Чим запеклішою ставала битва, тим більше наростало збудження співця і запал молодих слухачів; видовище і насправді було романтичним. Юні кочівники, стогнучи, кидали шапки на землю і з непідробним божевіллям хапалися за волосся, ніби хотіли битися самі з собою.

І нехай це не здається нам дивним. Виховання молодого туркмена якраз і передбачає створення у нього подібного настрою. Читанню і письму вчиться лише один із тисячі, юнацьку фантазію займають коні, зброя, битви і розбійні набіги. Якимось я чув, як Ханджан, чоловік дуже добрий, дорікаючи виказував своєму батькові, що NN викрав вже двох персів, «а з нього, – додав він, показавши на сина, – ніколи не вийде справжнього чоловіка».

У туркменів є звичаї, які не зустрічаються у інших народів Середньої Азії, і це дуже цікаво. До них відноситься перш за все шлюбна церемонія, за якою закутана з голови до ніг у велике покривало чи шовковий платок наречена повинна скакати наввипередки зі своїм майбутнім чоловіком, і часто трапляється, що сповита амазонка швидше досягає мети, ніж тренований юнак. Інколи наречена під час скачок тримає на колінах заколото ягня чи козу; наречений і його приятелі переслідують її, вона ж повинна у швидкому русі спритними поворотами уникнути переслідування, так щоб ніхто не наблизився до неї і не вихопив козу чи ягня. Ця гра називається «кекберю» («зелений вовк») і розповсюджена у всіх номадів Середньої Азії. Через два, інколи через чотири дні після весілля молоду пару розлучають, і лиш через рік починається постійне спільне життя.

Слід також розповісти, як туркмен дотримується трауру після смерті улюбленого члена родини. Існує традиція, за якою в юрті покійного протягом року кожного дня без винятку у той час, коли він помер, плакальниці заводять звичні причитання, в яких повинні брати участь усі присутні члени. При цьому вони, як правило, продовжують свої денні заняття; і дивно було бачити, як туркмен з криками відчаю чистить зброю, курить люльку чи обідає. Жінки зазвичай жалісно підспівують, кричать і плачуть навіть у той час, коли, знаходячись недалеко від юрти, вони чистять вовну, прядуть чи виконують іншу домашню роботу. Повинні прийти також друзі і знайомі покійного, щоб показати своє співчуття, навіть якщо звістка про нещастя дійшла до них тільки через кілька місяців. Прибулець сідає перед юртою, інколи вночі, і жакливим криком протягом 15 хвилин сповіщає всіх, що він виконав свій борг стосовно померлого; коли помирає шанований ватажок, який заслужив звання батира, тобто хороброго, на його могилі насипають великий пагорб, що називається «йоска»(цей звичай існував у давніх гунів і досі побутує в Угорщині), і кожен порядний туркмен повинен кинути у крайньому разі сім жмень землі, так що пагорб часто сягає 60 футів по колу і 20–30 футів у вишину. Ці пагорби особливо помітні на високих рівнинах, туркмени знають їх усі і називають по імені того, хто під ним лежить.

Дозвольте мені закінчити цей короткий нарис про туркменів ще коротшим оглядом їхньої історії, та при цьому я торкнуся тільки того, що сам чув про побутуючі серед них традиції. «Ми всі походимо, – говорив мені мій учений друг Кизил-Ахунд, – з Мангишлаку. Нашими предками були Сеюн-хан і Есен-ілі. Йомути і теке – сини першого, чоудори і геклени – другого. Мангишлак у давні часи називався Мінг-Кишлак, тобто «тисяча зимових квартир», це батьківщина як тих племен, які відокремились від нас і перейшли в Персію, так і ерсарів, салорів та інших племен. Усі наші давні святі, наприклад, ішан Ірек-ата (Ірек-ата означає «великий батько»; по-угорськи: ogeg ataya, тобто «старий батько»), ішан Саріер, покояться поблизу Мангишлаку, і щасливий той, хто зможе побувати на їхніх могилах». Ханджан розповідав мені, що ще 150 років тому у туркменів не було іншого одягу, окрім того, який вони виготовляли з овечих шкур та шкур коней і диких ослів. Тепер все це зникло, і єдиним нагадуванням про старий національний костюм залишилися хутряні шапки.

Внаслідок ворожнечі, що існує між різними племенами, вони називають один одного лайливими прізвиськами «нащадки рабів». Часи, коли вони покинули спільну прабатьківщину, не можна визначити точно. Ерсарі, саріки та салори вже під час арабського нашестя жили у східній частині пустелі по той бік Оксуса, теке, геклени і йомути прийшли на свою нинішню батьківщину пізніше, може в часи Чингізхана і Тимура. Еміграція теке, гекленів і йомутів відбувалася тільки групами і, можна сказати, ще й тепер не зовсім закінчилася, тому що багато

Йомутів і гекленів віддають перевагу кочівлі у своїх давніх споконвічних місцях. У середні віки туркменських вершників можна було часто зустріти на службі у хівинського та бухарського ханів, та й під перськими знаменами. Вони славилися своєю хоробрістю, головним чином стрімкими атаками, і деякі їхні ватажки, наприклад Кара-Юсуф, який брав участь з племенем салорів у походах Тимура, увійшли в історію. Туркмени багато в чому сприяли тюркізації північних областей Персії, особливо в часи правління атабеків в Ірані, і більша частина тюркського населення Закавказзя, Азербайджану, Мазендерана і Ширази (досі поблизу Ширази є чотири чи п'ять тюркських племен, які ведуть кочовий спосіб життя. Їхній ільхан (ватажок), з яким я познайомився у 1862 р., розповідав мені, що він може зібрати 30 тис. вершників і що деякі з них, наприклад, кашкайці та аллахверди, були переселені сюди Чингізханом. В Європі недооцінюють цей факт, і навіть добре поінформований Борне шукає тюрків-ширазі, про яких згадує у своїх піснях Хафіз, в однойменній місцевості поблизу Самарканда, безумовно, туркменського походження. Дивно, що, незважаючи на незатишаючу жорстоку ворожнечу між туркменами та їхніми братами-шиїтами, які живуть у Персії, туркмени завжди визнають перевагу освіти в Азербайджані. Якщо бахші просять заспівати що-небудь гарне і своєрідне, він завжди виконує азербайджанські пісні, навіть полонений іранець тюркського походження може надіятися на милосердя, бо туркмен завжди говорить: «Кардашіміз дір ол кафір» тобто «Він наш брат, цей невірний».

Останній масовий виступ туркменів відбувся при Надірі і Ага Мухаммед-хані. Перший з них на початку минулого століття за допомогою туркменів і афганців розбудив Азію віді сну, другий заснував свою династію в основному туркменським мечем! Туркмени дуже добре знають це і скаржаться на невдячність Каджарів, які з часів Фатх Алі-шаха зовсім забули про них і навіть перестали сплачувати багатьом ватажкам належні їм пенсії.

Щоб зрозуміти політичну значимість цих номадів, досить кинути погляд на карту Середньої Азії. Ми відразу ж побачимо, що дякуючи своєму розташуванню вони стали вартовими південних кордонів усього азійського узвишся, чи Туркестану, як вони самі його називають. Після кипчаків туркмени, безумовно, найбільш войовничий і дикий народ у Середній Азії; за ними, в містах Хіви, Бухари і Коканду, – осереддя боягузтва і розпещеності, і якби туркмени вже кілька століть тому не створили залізний бар'єр, то справи в цих краях, мабуть, не були б такими, якими вони були після Кутейби і Абу Мусліма. (Кутейба завоював Туркестан при Халіфі Омарі; Абу Муслім, який спочатку був намісником у Мерві, довго боровся за незалежність разом з туркменами і хоразміїцями проти свого правителя, багдадського володаря.) Вірогідно, цивілізація воліє рухатися з півдня на північ, та як може проникнути хоч зародок її в Середню Азію, поки туркмени загрожують тисячами небезпек кожному мандрівникові і кожному каравану?

Закаспійська область. Туркмени-теке з Мервської оази

Коментарі:

1. Наведене Вамбері тлумачення слова «туркмен» є лиш одним з існуючих пояснень походження цього етнічного терміну, що базуються на народних етимологіях.

2. У сучасній туркменській мові «тіре» може означати і «рід», і «плем'я», «таіфе» (по-туркменськи «тайпа») вживається для позначення племені, слово «халк» багатозначно – «народ», «натовп», «люди», «населення», «жителі» (Туркменско-русский словарь. М., 1968, с. 613, 684).

3. *Булдумфас* – ймовірно, спотворена назва хівинської фортеці Булдумсаз.

4. Тут і далі назва таіфе і дрібних підрозділів туркменських племен, віднесених Вамбері до категорії тіре, передаються в основному у традиційному написанні, прийнятому в слов'янській історичній та етнографічній літературі, але в дужках приводиться написання, вживане самим Вамбері.

5. По-туркменськи (та в історико-етнографічній літературі) ця назва пишеться і вимовляється «ших». Вамбері веде мову тут про одну з груп шихів, представники яких були майже серед усіх туркменських племен. Шихи вважалися одним з так званих олядських (святих) племен поруч з племенами ата, сеїд (сейід) і ходжа, що вели своє походження від пророка Мухаммеда (*Атаев К.* К этнографии туркмен-шихов. Труды института истории, археологии и этнографии АН Туркменской ССР. Т. VII. Аш., 1963; *Демидов С. И.* Туркменские овляды. Аш., 1976).

6. Вважають, що ерсари переселилися в основному з Мангишлака на середню течію Амудар'ї в кінці XVII – першій половині XVIII ст. Найбільшими підрозділами племені ерсарів були кара (гара), бекаул, улуг-тепе і гюнеш, що ділилися на менші родові підрозділи (*Винников Я. Р.* К этнической истории туркменского населения Чарджоуской области. – Проблемы этногенеза туркменского народа. Аш., 1977, с. 109–111).

7. В історико-етнографічній літературі назва цього племені зазвичай передається як «аліли», що базується на туркменській вимові. На території колишнього СРСР нащадки алілів нині живуть найбільш компактно в Каахкінському районі Туркменістану (*Атаев К.* Хозяйство и материальная культура туркменского населения Атрека в конце XIX – начале XX в. Автореф. канд. дис, М., 1966).

8. По-туркменськи «салир». Приблизно до кінця XVII – початку XVIII ст. салири проживали переважно в степах Мангишлаку, частина їх кочувала і в північному Хорасані. Поступово вони зайняли багато оаз нинішнього Південного Туркменістану. У XIX ст. частина салирів просочилася в район середньої течії Амудар'ї й осіла там (*Джикаев А.* Этнографические данные по этногенезу туркмен-салыров. М., 1964; він же: Очерк этнической истории и формирования населения южного Туркменистана. Аш., 1972).

9. Яйджі (яйчі).

10. За етнографічними даними «пухора».

11. Теке на початку XVIII ст. переселялися з Прикаспійських степів і району Балханських гір в оазі прикопетдагської смуги, з середини XIX ст. остаточно заселили, витіснивши інші туркменські племена, Ахал, Атек, Теджен і Мерв. Теке, за етнографічними даними, склалися з двох (за деякими свідченнями, з трьох) великих відділів тохтамиш і отамиш, які, в свою чергу, ділилися на менші родоплемінні групи (*Нурмухаммедов К.* Из истории формирования туркменского населения Ахала. – Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. № 1. Аш., 1962).

12. Аксефи в туркменській вимові «аксопи».

13. Геклени здавна мешкали у південно-західній частині нинішнього Туркменістану, а також на півночі Ірану в Мазендерані та Горгані (*Овезов Д. М. Население Чандыра и среднего течения Сумбара. Аш., 1976; Логашова Б. Р. Туркмены Ирана. М., 1976*).

14. Ймовірно, має бути «кабасакал».

15. За даними руських писемних джерел, у ХІХ ст. йомути поділялися на три великі підрозділи джафар-бай, ак і атабай, що розпадалися на ряд дрібних груп (*Васильєва Г. П. Преобразование быта и этнические процессы в Северном Туркменистане. М., 1969; Оразов А. Хозяйство и культура населения северо-западной Туркмении в конце ХІХ – начале ХХ в. Аш., 1972; Логашова Б. Р. Туркмены Ирана.*)

16. *Ходжа-Нефес* (Ходжа-Непес) – туркменський аул (поселення) в гирлі р. Горган, в Ірані (*Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. – Сочинения. М., 1971, Т. VII. с. 126*).

17. *Челекен* – колишній острів, нині півострів на Каспійському морі, в Туркменістані. Тут здавна добувалися нафта, сіль, озокерит, мінеральна фарба. Звідси, на думку деяких учених, і походить назва Челекен (від перс. «чахар (чар)» – «чотири» і «кан» – «рудня», «копальня»). Назву «Челекен» носить нині розташоване на півострові місто, збудоване в місцевості Аджайб (Аджайіб). (*Атаниязов Г. Толковый словарь географических названий Туркменистана. Аш., 1980, с. 303 (туркм. мовою)*).

18. Ймовірно, має бути «шереф-чоні». (Ср. *История Туркменской ССР. Аш., 1957, Т. I, кн. 2. с. 10.*)

19. Ймовірно, правильно «тиведжі» («тивечі»), як у назві однойменного туркменського племені, про яке йдеться у Бартольда (*Бартольд В. В. Сочинения. М., 1963, Т. II, ч. 1. с. 594, 595, 600*).

20. Має бути «машрик».

21. Гірей.

22. Огурджали ще з часів середньовіччя жили на східному березі Каспійського моря, на південь від нинішнього Красноводська. Судячи з повідомлень Вамбері, ще у середині ХІХ ст. огурджали, хоч він і розміщує їх в числі таїфе йомутів, розглядаючи в якійсь мірі як відокремлену від інших йомутів групу. Пізніші етнографічні свідчення показують, що огурджали в подальшому тісніше злилися з іншими йомутами, так що віднині їх безумовно включають до складу останніх (*Джускиев А. Туркмены юго-восточного побережья Каспийского моря. Аш., 1961*).

23. «*Кер-огли*» – епічний твір, поширений у різних версіях у фольклорі тюркомовних народів (у туркменів – «герогли»). Махтумкулі (літературний псевдонім – Фрагі), син Азаді, – поет ХVІІІ ст. класик туркменської літератури. Народився близько 1733 р., помер приблизно у 1782 р. (*Махтумкули. Сборник статей о жизни и творчестве поэта. Аш., 1960, с. 93 – 108*).

* * *

Туркменська міфологія

Міфологія будь-якого народу – невичерпне джерело вивчення багатьох граней його реального життя: історичного шляху, географічного середовища, навколишньої флори і фауни, етапів релігійних вірувань і уявлень, обрядів і звичаїв, елементів повсякденного побуту.

У міфів не можна виокремити матеріальне і духовне начало. Як правило, вони існують у поєднанні. Кожен предмет, річ або явище є живими, являють собою або священну істоту, або душу. Усе в міфів має єдине джерело походження, яке поєднує матеріальний і духовний стан, породжує рівноправ'я людей і оточуючих їх речей.

Одночасно для міфу характерна єдність загального і одноосібного: так один бог символізує усі рослини або усі хвороби. Імена богів і утворюють систему понять в міфологічній культурі, на якій базується світорозуміння і яка не знаходить собі заміни. Таке ім'я бога символічне і виконує функцію смислового структурування соціального простору. Усі значимі віхи і параметри соціальної системи наділяються сакральним статусом і орієнтовані на підтримку і відтворення існуючого порядку.

Міф об'єднує вербальну і міфологічну реальність. Іншими словами, матеріальний та ідеальний вплив мають рівну силу. Саме дякуючи цій особливості міфа виникли такі мовні форми, як заклинання, молитва, клятва, прокляття, тост. Особлива увага, яка надається мовним формам, – не тільки одна з найбільш значимих рис архаїчних культур, але й індикатор актуальності цих форм у сучасній культурі.

Цікавою особливістю міфу є поєднання сну і реалій. Воно витікає з єдності матеріального та ідеального. Сон сприймається як реальність, рівноправна з неспанням. Дія, яка відбувається у сні, адекватна тому, що стається наяву. Сон може грати роль вісника чи віщуна. Тому особливою увагою користуються і пророцтва. Так, саме пророку Горкут Ата – який замикає ланцюжок пророцтв на Мухаммаді, – туркменська ідеологія приписує спадкоємство в правлінні національною державою і розповсюдження ісламу серед туркменів. Для міфологічного часу характерна ізотропність – можливість руху у зворотному напрямі. У міфологічних сюжетах це знаходить своє відображення в описі мандрів у світ мертвих, омолодження та оживлення людей. Самі туркмени стверджують, що їхня цивілізація має 6000-літню історію, оскільки легендарний Огузхан заснував свою державу понад 5000 років тому. Центр цієї міфічної держави знаходився якраз в Туркменістані. Імперія Огуза простягалася від Балха до Волги.

Простір у міфі є циклічним. Особливо чітко це фіксується в мові: варварами називають тих, хто не володіє мовою іншого народу, існує в іншому культурному просторі. Усі міфологічні сюжети зовні діляться на дві групи, які відповідають на питання: «Звідки взялося?» і «Як облаштувалося таким чином?» До першої групи відносять космогонії (походження світу), теогонії (походження богів) і антропогонії (походження людини). Друга група сюжетів, як правило, розповідає про подвиги, які вершать різні герої. Вони убивають чудовиська, мандрують по всьому світові і часто переносять багато страждань. Виконання обрядів і проведення свят якраз і було намаганням людей підтримати існуючий світовий порядок.

Туркменська міфологія є контамінаційним сплавом елементів міфології ісламу, іранської міфології і власне туркменських уявлень; складалася у взаємозв'язках з міфологією сусідніх народів (тюркських, особливо узбеків, таджиків, киргизів; арабських народів, народів Індії, Єгипту). Багато чого в міфології туркменів від іранської міфології.

Початковий етап формування іранської міфології відноситься до епохи індоіранської спільноти (арійці – індоіранці населяли південно-руські степи в II – I половині I тис. до н. е.). В ході багатовікових міграцій давньоіранські племена скотарів і землеробів заселили у I тис. до н. е. Середню Азію (Хорезм, Бактрію, Согд), Іран (Мідію), Афганістан. З осідлістю іранців-кочівників у цих областях розвиток іранської міфології пішов уособленим шляхом. До VII–VI ст. до

н. є. сформувалися самостійні її цикли: давньомідійська, давньоперсидська, скіфо-сарматська, согдійська та інші міфології.

Іранська міфологія вплинула на міфологічні уявлення давніх угро-фінів, кельтів, слов'ян, народів Кавказу, Передньої і Центральної Азії. З насадженням серед іранських народів ісламу після арабського завоювання (VII ст.) багато образів іранської міфології увійшли в класичну поезію на фарсі чи збереглися у фольклорі.

«Тваринні мотиви» туркменських дагданів, а також килимових орнаментів із зображенням жаб, ящірок, черепах, жуків знаходять аналогії з популярними у Давньому Єгипті міфологічними мотивами. Все це зайвий раз говорить на користь того, що туркменську культуру не можна розглядати ізольовано, тільки в межах Центральної Азії. Наприклад, на території Туркменістану епохи енеоліту і бронзи склався цілий пантеон жіночих і чоловічих божеств, який свідчить про складні релігійні уявлення і разом з тим дає підстави включити Туркменістан до системи загальної культури Давнього Сходу. Тут і образотворчі, і образні паралелі з мистецтвом давніх шумерів, Індією, Вавилоном тощо.

«За давніх часів існував інтенсивний культурний обмін між Центральною Азією, Китаєм, Індією на Сході і Передньою Азією та Єгиптом на Заході, дякуючи чому окремі елементи цих культур могли зберігатися у фольклорі середньоазійських народів».

Ч. Есенов

Туркменська міфологія охоплює перш за все сферу нижчої міфології (хоч багато демонологічних персонажів беруть початок від іранських чи арабських джерел). З деякою долею умовності демони розділилися на добрих (малаїка, пері) і злих (аждарха, деви, албаси, аджіна, шайтани, гул). Пережитки дуалізму збереглися в поділі днів, чисел, квітів тощо на щасливі і нещасливі. У фольклорі переважаюча роль належить епосу з героїчною особистістю в центрі (Кер-огли). Сама присутність людини сковує злих демонів, які намагаються нашкодити людині у перші сорок днів його життя. Дотик до людської голови, особливо немовляти, – джерело сили і благополуччя. З цими ж уявленнями пов'язане вшанування праці (особливо землеробської) й її продуктів (хліба, муки, молока та ін.), що знайшло відображення у чисельних обрядах. Збереглися пережитки культу тварин: собаки, кози, барана, бика, коня. З іранської традиції виходять образи чудесних птахів (Симурга). Відомі пережитки міфів про злих тварин. Простежуються пережитки анімістичного олюднення природи: вшанування сонця, місяця, води, гір, дерев (які вважалися джерелом сили, що дарує родючість), квітів (як джерела благодаті), вогню (що був одним з основних елементів усіляких обрядів, спрямованих на боротьбу з нечистою силою).

Серед туркменських міфічних персонажів, пов'язаних з тваринним світом, друге місце після пернатих, яких налічується добрий десяток, посідають представники фантастичних плазунів – змії, дракони, апи, сумсар, аждарха, ювха.

Важливу роль відіграло шанування місяця (особливо у кочівників) і Венери. Сонце в пустельній місцевості мало риси грізного і згубного божества. Ці боги не зберегли перших імен, і виявити їх у пантеоні важко. Вшановувалися також персоніфіковані природні явища – дощ, грім тощо. Існували божества родючості і рослинності, скотарства і т. і., проте вони не грали великої ролі в пантеоні, бо їхні функції дублювалися звичайно верховним божеством, яким повсюдно був бог – предок даного народу, покровитель і володар його країни, бог небес, творець світу і людей і, як правило, податель дощу.

Мало місце розрізнення світу богів і світу духів. Шанувалися дерева, джерела, колодязі, окремі камені як особливі духи чи як іпостасі місцевих богів. Існували також домашні боги, – як правило, статуетки-ідоли головного божества.

Міфологія тюркомовних народів Малої і Середньої Азії, Казахстану, Кавказу, Криму і Західного Сибіру, що прийняли іслам, у основі своїй мусульманська. Іслам (у Середній Азії з VIII ст.) поступово витіснив і зруйнував попередні міфологічні системи. Збереглися в основному образи нижчої міфології. Деякі місцеві язичницькі божества (Бобо-Дехкон, Чапан-ата, Буркут-баба, Коркут) трансформувалися в образи мусульманських святих. До сонму святих увійшли члени родини Мухаммада. Його дружина Айша і донька Фатіма виступають як покровительки жінок і жіночих робіт. Особливо широкої популярності набув «цар мужів» Алі.

З культом предків пов'язане вшанування патронів ремесел – пірів. Із утвердженням ісламу багато давніх пірів було замінено персонажами мусульманської міфології (Дауд – покровитель робіт по металу, Фатіма – покровителька жіночих домашніх робіт), мусульманськими святими, які взяли їхні функції (Дівана-і Бурх – Буркут-баба), хоч деякі і зберегли свої доісламські імена (покровитель землеробства Дайхан-баба). До культу предків, очевидно, слід віднести і вшанування чудотворців – чільтанів.

В основі космогонічних поглядів лежать похідні від «Авести» образи «двох великих батьків»: матері-землі і батька-неба (з ним пов'язаний образ діда-громовика Камбара). Власне з жіночим началом асоціювалися весна і літо (в цей період земля народжує квіти і зелень); а з чоловічим – зима і осінь (в цей час небо посилає запліднювати землю дощі і сніг). Збереглася і жіноча персоніфікація неба і грому: Гарримама.

Широко розповсюджений суфістський міф про прихованих святих (абдал), які невидимо керують світом; у Середній Азії він пов'язаний з уявленнями про чільтанів. Святими легко ставали і доісламські божества, які в деяких випадках зберегли свої колишні імена (Бобо-Дехкон, Буркут-баба, Коркут). В оповідях про мусульманських святих часто зустрічаються сюжети, запозичені з інших міфологічних систем.

Не були витіснені ісламом образи, що генетично пов'язані з іранською міфологією, вплив якої на тюркомовні народи продовжувався і після прийняття ісламу: аждарха, дев, пері, Симург, албасси (давній образ, лише частково пов'язаний з іранською культурою). Давньо-тюркські міфологічні уявлення ледве збереглися, їх залишки у туркменів, наприклад, віра у духів – господарів різних місць.

Шаманство, розповсюджене у народів Середньої Азії, зберігши окремі риси, які пов'язують його з давньотюркським, зазнало суттєвих змін. Термін «кам» було витіснено назвами «бахші» («бакси»), «порхан» («паріхон»), «фолбін» («палмін»), були прийняті нові елементи, генетично пов'язані з культурою іраномовного населення Середньої Азії, частково образи духів – помічників шамана пері і чільтанів, а також зловорожих демонів албасси і дева. Поруч з ними шамани прикликали мусульманських пророків і святих.

Демонологія ісламу представлена джинами (шайтанами); у різних народів, які сповідують іслам, збереглися і назви своїх доісламських духів разом з їхніми специфічними характеристиками (іранські пері, деви). За Кораном, джини були створені раніше від людей «з вогню спекотного» (15:27). У кількох версіях джини походять від Шайтана (Ібліса). Вони бувають чоловічої і жіночої статі, бридкі, з копитами на ногах; можуть виступати в людській подобі.

Джини схильні шкодити людям, особливо, якщо людина сама випадково убила або скалічила кого-небудь із джинів. Мусульманська міфологія визнає можливість людини вступати в інтимні стосунки з джинами.

У мусульманській традиції вважається, що у кожної людини є свій «шайтан», який живе у тілі між шкірою і плоттю. На противагу шайтанові, людині призначений і «свій» ангел, який наставляє творити добро. Жоден вчинок людини не залишається непомітним: їх записують для майбутнього Страшного суду два незримих ангели, які сидять на плечах у людини, – один відмічає добрі справи, інший – злі діяння.

До раю веде міст Сірат, тонкий, як волосина, гострий, як меч. Під мостом – пекло. Праведники вільно йдуть через міст, грішники падають у полум'я геєни.

У Туркменістані, незважаючи на тисячолітнє панування мусульманської ідеології, збереглося немало відлунь давніх доісламських вірувань.

* * *

Символіка тварин, птахів, дерев у міфології туркменів

Життя людей, що населяли у далекому минулому територію давнього Туркменістану, було тісно пов'язане з тваринами, які давали людині їжу, і вовну, і шкури для одягу, і тяглову силу.

«Під час археологічних розкопок знайдені скульптурні зображення різних тварин. Особливо багато глиняних фігурок знайдено на розкопках пам'ятки епохи бронзи – Алтин-депе. Досить часто зустрічаються фігурки барана чи вівці. Дрібна рогата худоба в Туркменістані з'являється ще в епоху неоліту, за 6–7 тис. р. до н. є. Ще давніше, в епоху мезоліту була одомашнена коза. Давні художники передали археологам сьогоднішнє зображення дикого безоарового¹ козла, який мешкав у горах Копетдагу і був одним із головних об'єктів полювання племен Південного Туркменістану. Безоаровий козел був родоначальником домашньої форми кози. З початком епохи бронзи в житті народів Туркменістану на перші ролі виходить домашня вівця. Давні скотарі Туркменістану розводили великих овець, які розмірами не поступалися гірським муфлону Копетдагу».

Н. М. Єрмолова (завідуюча лабораторією Інституту історії матеріальної культури РАН),

«Тварини в скульптурі та в житті давнього населення Туркменістану»

«...я бачив з (числа) гузів таких, що володіли 10 000 коней і 10 000 голів овець. Найчастіше пасуться вівці на снігу, вибиваючи копитами і розшукуючи траву».

Ібн Фадлан

«Пережитком тотемізму є звичай прикрашати святі місця рогами баранів чи козлів, зачасти диких гірських тварин. Бездітні жінки прив'язували до рогів шматки матерії, нитки, ступали порогах, щоб зачати дитину. У туркменів у гірській місцевості мисливець зобов'язаний був скликати всіх жителів поселення (або ж сусідів) і пригостити їх м'ясом убитого ним гірського барана. Інколи роздавали сире м'ясо. Вважали, що такі гостинні дари передуватимуть і надалі вдалому полюванню. М'ясу гірського барана приписували цілющі властивості. Досить раз у рік покуштувати його, як усі гріхи будуть «змиті». В народі вважали, що не можна убивати більше ніж тисячу баранів, бо можна накликати нещастя: хвороби, смерть, природні катаклізми. Відомі пізніші оповідки про те, що Аллах створив людину і

¹ *Безоаровий камінь*, або камінь безуй – речовина органогенного походження. Його знаходять у нутрошах безоарових козлів, які живуть на гірських територіях Середньозахідського регіону. У горах ростуть чіпкі колючі рослини, на яких залишається шерсть тварин. Безоарові козли ковтають ту шерсть разом із рослинами, у нутрошах на клубках волосся накопичується гідрофосфат кальцію (мінеральні солі) і утворюється сіро-синій камінь. У середні віки безоаровий камінь був досить дорогим, він поглинав сполуки миш'яку і вважався сильним протиотруйним засобом. У середньовічній Європі безуй добували для високих світських і релігійних сановників, для лікарів, алхіміків, учених. У руських хроніках описані випадки, коли за допомогою безоарового каменя врятувалися від смерті патріарх Никон (1652 р.) та обранець руського царя Олексія Михайловича Наталія Кирилівна із роду Нарішкіних, яким подавали отруєне вино. У Никона в рукоять патріаршого посоха був вправлений безуй-камінь, який він умочував у чашу, а фаворитка царя за порадою лікаря пила особливу горілку, настояну на безоаровому камені. «Клянусь життям, це найбагатіший з усіх дорожніх каменів, які зберігаються в скарбниціях, бо для життя корисний він, а не вони!» (Аль-Біруні).

барана «одним подихом». У минулому баран вважався тотемною твариною мисливських племен Середньої Азії».

В. Басілов

Велика рогата худоба в Туркменії з'являється в епоху бронзи. За своїм значенням у житті людей того часу вона поступалася дрібній рогатій худобі. Ймовірно, утримання великої рогатої худоби обмежувалося відсутністю достатніх випасів і могло бути доступним тільки відносно багатій групі населення, яка використовувала її швидше за все з транспортною метою і як молочну худобу, а не м'ясну. Хоч бик для всіх був дуже бажаним видом домашньої тварини. Це засвідчує відома знахідка золотої голови бика в одному з поховань пам'ятки Алтин-депе.

У давнину у тюрків існував культ птахів; з цим пов'язані уявлення про душу в образі птаха, яку теж забирає птах. Культ птахів у тюрків знайшов відображення у весільних, погребальних, військових танцях.

Яким є гострим соколиний зір!
Яким метким і хитрим яструб є!
Хто мову птахів зрозуміє, —
До того і орли злетяться з гір!

Байрам-шахір (туркменський поет, ХІХ ст.)

«Умовне зображення птахів, притому парних, на весільних паласах, що мали в далекому минулому, безумовно, ритуальне значення, є закономірним, бо зображення птахів було символом щастя і служило оберегом».

В. Мошкова

Майже всі тюркські народи приписували хижим птахам особливу магичну силу. Не тільки пір'я чи кігті орла слугували оберегом, але й сам погляд цього грізного птаха наганяв страх на злого демона – албасси. Вважається, що та людина, яка носить на руці птаха, може вилікуватися від багатьох хвороб – хижий птах має сильну енергетику.

Популярність хижих птахів у світогляді предків туркменів засвідчує те, що усі 24 племені огузів мали своїми тотемами кречета, яструба, шуліку, беркута, сокола, кібчика тощо. Засновники Туркмено-Сельджукської імперії носили імена хижих птахів. За словами туркменського філолога Махмуда Кашгарли (Кашгарського) (ХІ ст.), ім'я Тогрул бека Туркмена походить від назви птаха, який «знищує тисячу гусей, щоб з'їсти одного». Ім'я його брата Чагри бека також походить від назви сокола («чакри», «чекір»).

У теке-туркменів відомі також власні імена Чагритегін, Мухаммед Чакір Тонва Хан, Турумтай (яструб-перепелятник), а у сучасних туркменів і нині популярне жіноче ім'я Лачин (сокіл-шахін).

У туркменських народних повістях, героїчному і романтичному епосі, творах класиків поезії часто зустрічаються порівняння героїв з ловецькими птахами, прекрасними в польоті, а також мисливськи сценки тощо.

У героїчному епосі існують такі порівняння: «лапа лева, очі яструба», «з крилами сокола, із серцем лева», «з оком сокола, з лапою лева Герогли».

«...у всіх відомих випадках орли показані (на амулетах-печатках) завжди в геральдичній позі, з гордо повернутою головою і ніколи – в оборонній позиції. Створюється враження, що орли, бики і змії склали благодійну для людини триаду, непідвладну негативним силам...».

В. І. Саріаніді

У пізньому зороастризмі образ орла-борця ускладнюється: на зображеннях фантастичний хижий птах Симург бореться з величезним змієм (наприклад, орел із гадиною в дзьобі на погребальному посуді початку нашої ери з Південного Туркменістану).

Давні туранські етноси, мігруючи до Східної Європи, Передньої та Малої Азії, приносили із собою уявлення про крилатих хижаків. У Центральній Азії було розповсюджене повір'я і про іншого птаха, який уособлював сіяння – символ зороастрійської віри – фарр (авестійське хварно). Той, хто володів фарром (туркм. «gut»), той був володарем влади на землі (владикою). Його змальовували у подібні різних тварин. Найпопулярнішим символом фарра був сокіл, а сам фарр виступав у подібні птаха Хумай. Цей чарівний птах, вважалось, приносить щастя, і на багатьох зображеннях на знаменах арійців був улюбленим символом.

Зображення хижих птахів несло різне смислове навантаження, вони були улюбленими образами предків туркменів. Парфянські мечі часто мали руків'я, які закінчувалися головою орла, а на парадному щиті з Ніси навколо вирізьбленого тризуба серед пальмет розправили крила десять орлів.

«За словами історика В. Абаза, в часи парфянської династії Арсакідів був прийнятий герб: одноголовий орел з розпростертими крилами, який тримає у дзьобі змію. Через 800 років після парфян орел (за одними даними одноголовий, за іншими – двоголовий) вишивався на прапорі туркменів-сельджуків. На посуді й інших побутових речах часів сельджуків були популярними зображення одноголових і двоголових орлів. Такі є і на тканині.

Орел з короною на голові майорів на прапорі європейських гунів-тюрків (IV ст. н. е.), двоголовий орел був присутній на монетах держави туркменів-артукідів, був емблемою держави туркменів-сефевідів (XVI–XVII ст.). Летючий сокіл влітається в малюнок туркменської срібної прикраси гайнач-уджі (змія)...

Символ гордого орла, мотив боротьби хижих птахів (добрих істот) із зміями (породження зла) пройшов з предками туркменів, не зважаючи на зміну різних релігій, близько чотирьох тисяч років. Перші такі малюнки на території Туркменістану відносяться до Птис. до н. е.

13 липня 1996р. було прийнято Закон Туркменістану про штандарт (прапор) президента Туркменістану, який визначив символ президентської влади у вигляді пятиголового орла золотавого кольору із гадюкою в кігтях, розміщеного в центрі зеленого полотнища поруч із Державним прапором Туркменістану (півмісяць і п'ять п'ятикутних зірок білого кольору у лівому куті)».

Овез Гундогдієв. З крилами сокола, із серцем лева...

Газета «Нейтральний Туркменістан». 21.02.2002

«Особливою популярністю користувалося полювання з ловчими птахами. Приручення і навчання їх потребувало великої майстерності. Професіонали-сокольники могли за 10–15 днів після відлову підготувати дикого птаха до полювання. В основному приручали три види хижих птахів: беркута, сокола і яструба. У перші дні пернатим одягали на голови спеціальні ковпачки або обережно зашивали кінським волоссям повіки очей. Коли ловчий птах починав спокійно реагувати на голос і дотик господаря, упевнено сидіти на руці, не боятися навколишніх звуків, нитки розрізали, звільняючи повіки. Добре навчений птах був незмінним помічником джигіта-мисливця і дуже високо цінився у всій Азії».

*Гурбангули Бердимухамедов,
Президент Туркменістану*

Значне місце в міфології, як і в побуті, належить собаці. Він виводиться в казках рідко, але його тотемістичне значення, як духа-захисника виступає дуже чітко, особливо в тих казках, де він допомагає людині здолати дева – втілення злих духів.

«Під час розкопок Алтин-депе знайдено багато глиняних фігурок собак. Це були великі тварини із сильними щелепами і короткою мордою, пастуші вівчарки, приручені племенами давніх скотарів. Глиняні фігурки засвідчують, що вуха і хвіст собак у давнину підрізали.

Звичай підрізання хвостів і вух великим собакам, що охороняють стада овець від вовків, зберігся на території Туркменії і Кавказу (туркменські і кавказькі вівчарки) донині. Вовки цієї місцевості значно менші від вовків лісових і полярних районів, тому великі собаки часто перемагають їх у єдиноборстві. Вуха і хвіст дуже вразливі місця при сутичці собак з вовками: схопивши собаку за вухо чи за хвіст, вовк тримає його, не даючи змоги самому нападати».

Н. М. Єрмолова

Одна прадавня легенда передає, що після того, як Адама було вигнано Богом з раю на грішну землю, його оточили дикі звірі і намірилися роздерти. На чолі зграї був величезний пес. Адам слізно запросив допомоги у Господа. Всевишній змилостивився і порадив погладити собаку. Адам так і зробив. Тоді пес захистив першу людину від диких звірів і став їй вірним другом.

На території Туркменістану найдавніші останки великих собак були знайдені у поселенні Джейтун (VI тис. до н. е.). Пізніші свідчення про те, що на території сучасного Туркменістану ще у ті далекі часи мешкали великі собаки – предки сучасних туркменських алабаїв, – зустрічаються у поселенні Алтин-депе (II тис. до н. е.). Теракотова статуетка, знайдена у поселенні Алтин-депе (епоха бронзи) на території сучасного Туркменістану, є яскравим прикладом того, що туркменський алабай зберіг свій первісний вигляд. У ній можна побачити сучасний вид туркменського алабая з купованими вухами і хвостом, з ледь помітним переходом лоба в морду і могутнім корпусом.

Туркменський алабай – собака витривалий і невибагливий в їжі, здатний протягом довгого часу пасти стадо, охороняючи його від хижаків і при цьому протягом усього дня обходитися куснем хліба чи борошняною бовтанкою. Від інших собак його відрізняє могутній корпус, непробивна шкіра, міцна нервова система і уміння захистити людину.

Алабаї адаптуються як до дуже спекотної погоди (+45 °С в тіні), так і до високогірної температури (до -30 °С). І ще одна особлива властивість туркменського алабая – це захист свого господаря від гадюк. Алабай хапає гадюку і різким рухом ламає їй хребет. Такі дії викликані тим, що коли собака схопить гадюку біля голови, то велика гадюка може обвитися навколо ший собаки і задушити її.

Історія Центральної Азії рясніє великими завоюваннями і походами кочівників. В основному це кочові племена скотарів, а життя скотарів немислиме без великого охоронного собаки. Кожне плем'я приводило із своїми стадами і своїх вірних друзів – собак. І життя вибирало найсильніших, здатних вижити у важких умовах. На території сучасного Туркменістану у своєму первісному вигляді вижила і збереглася порода – туркменський алабай. Подоба вірного друга людини не змінилася протягом 5 тисяч років.

Не можна схрестити алабая з тигром чи з барсом, як не можливо схрестити кішку з собакою.

В облавних полюваннях використовувався і знаменитий туркменський хорт (тази), який був навчений сидіти на крупі коня позаду господаря. Туркмени чітко дотримувалися породних ліній тази, знали особливі секрети підтримки хорта у гарній мисливській формі. Восени, напередодні полювання, їх вже одягали в попонки з повсті або кошми, які знімали перед самими ловами.

Почесне місце у чарівних казках посідає кінь. Допмагаючи людині, кінь не зупиняється ні перед якими труднощами, що зустрічаються на шляху виконання складного завдання. Кінь, як відомо, відігравав важливу роль у героїчному туркменському епосі і після в класичній літературі, повага і любов до коня у словесному мистецтві туркменів, у тому числі й у чарівній казці, відображені яскраво і пишню.

Мерв. Туркмени

В одному з варіантів «Герогли» є опис того, як Герогли вирощував собі коня. За порадою діда він ставить лоша у темну стайню і відгодовує його там сорок днів. Виростає могутній гарячий кінь, який стає бойовим товаришем Герогли на все життя.

«Кінь для туркмена – все. Завжди, у всі часи. Про нього складено тисячі прислів'їв і приказок, він – герой усієї усної народної творчості. Імена міфічного коня Дуль дуля, як і Пірата – героя епосу Герогли, які перелетіли, рятуючи своїх господарів, через гори і ріки, живуть у свідомості туркменів неперехідним священним символом могутності життя. «Годувальні», «приколи», «відбитки копит» Дуль дуля у великій кількості збереглися в найрізноманітніших куточках Туркменістану. В Багірі (поселення під Ашгабадом) жителі як зіницю ока бережуть камінь із слідами копит Дуль-дуля. Вважається, що якщо обнести навколо нього сім разів хворих лошат, то вони зціляться від недуга.

За давніх часів умілі мисливці туркмени і своїх коней привчили до полювання. Кінна облава дозволяла поповнити запаси всього племені чи армії

перед виступом у військовий похід. При цьому ніколи тварин на убивали надміру».

*Гурбангули Бердимухамедов,
Президент Туркменістану*

Є всі підстави вважати, що на межі III–II тисячоліть до н. е., тобто понад 4000 тисяч років тому давні племена Туркменістану вже були знайомі з конярством і розводили у своєму господарстві домашніх коней. Ймовірно, що у ті часи було започатковано селекцію елітарних порід, що й привело до створення ахалтекінського родоvodu.

Туркменська земля приховує незліченні свідчення життя сотень тисяч поколінь предків туркменів. Археологічні дослідження в старій дельті ріки Мургаб – там, де зараз проходить кордон між зрошуваними полями з посівами бавовнику і піщаною пустелею, на городищі Гонур-депе, виявили залишки царського палацу, великого за площею храмового комплексу і некрополь (кілька тисяч давніх могил, що відносяться до часів від останніх століть третього тисячоліття до середини другого тисячоліття дон. е.).

Серед могил давніх людей на глибині трохи більше півметра від сучасної поверхні було виявлено поховання лошати, що лежало у повному анатомічному порядку, як і поховані поруч люди, на правому боці, у загальному північному напрямі, з однією лиш суттєвою різницею – без голови.

Очевидно, що голова була спеціально відділена від тіла лошати – це засвідчує складні ритуальні обряди, пов'язані з культовими похованнями тварин, які посідали особливе місце у середовищі місцевого населення. Той факт, що в могилі було поховане саме лоша (а не дорослий кінь), не викликає ніяких сумнівів – це була вже домашня тварина, яка народилася тут, а не потрапила звідкись.

У Гонур-депе серед багатьох знайдених виробів виявилось п'ять бронзових, срібних і фаянсових сигнальних труб – духових музичних інструментів з широким отвором. Інколи в середині них робилися скульптурні зображення, ймовірно, що реальних людських облич.

Раніше археологи знаходили такі ріжки під час розкопок давньої Бактрії (Північний Афганістан), але дотепер жодного подібного предмета не зустрічалося в Маргуші. Їхня особливість у тому, що в другому тисячолітті до нашої ери ці голосні інструменти використовувалися виключно для тренінгу коней. Ця археологічна знахідка зайвий раз свідчить: кінь в Маргіані епохи бронзи був давно одомашнений, причому коней розводили не для важкої роботи. Ці благородні і в той же час ще досить екзотичні тварини належали, судячи з усього, еліті давнього суспільства. Коні слугували для парадних цілей, їх дресирували і навчали виїзду, а в особливих випадках приносили в жертву богам.

Конярство в архаїчній країні Маргуш було досить розвиненим. Це підтверджує ще одна знахідка: в одній з багатих могил гонурського некрополя виявлена мініатюрна бронзова скульптура у вигляді голови коня з довгою шиєю, сторожко піднятими вухами і великими, як у ахалтекінця, очима. Цей унікальний виріб довжиною всього 7 см був на вершам дерев'яного ціпка, який зотлів за тисячі років перебування в землі. Сама скульптура умілого давнього майстра дуже потріскалася від часу, але не втратила рельєфності і виразних обрисів.

Із сюжетів, що оповідають про пригоди людей, які походять від тварин, у Туркменії найрозповсюдженішими казки є про сина ведмеда, що зберігає у своєму імені вказівку на своє походження: Айі-бек, Айі-огли, Айі-али-Кара. Ці казки теж свідчать про послаблення старих вірувань; син виростає, убиває батька-ведмеда і повертається з матір'ю до її рідні. Окрім самого шлюбного співжиття від колишнього тотемістичного вірування збереглося ще переконання, що до нащадків від такого шлюбу переходить сила і міць батька-тотема.

Майже по всій Середній Азії було розповсюджене повір'я, що у ніч з четверга на п'ятницю тигри приходять на поклон до могил святих. У всіх оповідках мова йде про те, що вони нікого не чіпали, йдучи до святих місць, і, здійснивши прийнятий ритуал поклоніння, обходили

навколо шанованої могили. Відійшовши від святині, тигри вже вели себе у відповідності до своїх звичок і нападали на худобу. Відомі оповіді про те, як тигри відкривали лапою двері в мавзолей, рятувалися поранені на святих могилах від мисливців. Ці повір'я беруть початок в тотемізмі, коли люди вважали, що людина пішла від тигра. Тигр ніби розуміє людську мову: якщо називати його ласкавими іменами, він не зачепить людину, якщо лаяти – тигр не стерпить образи. Вважали, що тигр може стимулювати народження дитини. Бездітні жінки поклонялися слідам тигра, стрибали через його шкуру, з'їдали шматок м'яса тигра, носили амулети з його кігтів і шматків шерсті, ходили на те місце, де закопаний труп звіра – таким чином просили у тигра дітей.

З культу гадюки, ймовірно, утворилися і фантастичні образи драконів, які перейшли в казки багатьох народів. Широко розповсюджений мотив – той, хто з'їв шматок м'яса гадюки, отримує властивість розуміти мову тварин і рослин. У туркменських казках цю властивість інколи дає камінець чи хустка, що знаходиться під язиком гадюки. Інколи її отримують у дар від пророка Сулеймана – вищого повелителя усіх тварин, птахів, комах і гадів, у тому числі і гадюк.

Жаба символізувала родючість; цей образ закріплений у магічних амулетах та срібних прикрасах туркменських жінок і центральних гелях туркменського килима.

В основі деяких народних танців лежить копіювання рухів черепахи, журавля, чорногуза, чаплі (танці «хекуре» і «хим-мил»); сірого варана (танець «земзен»).

Перетворення в рослини у туркменських казках фігурує досить рідко. Але, приміром, чинара в туркменських казках прибирає чудесних властивостей. До неї в тяжку хвилину звертаються за допомогою герої. «Нахились, моя чинара, нахились!» – мовить одинока сестра хлопчика, який обернувся кейіком, говорить так і Маметджан, який утікає від сестри-дева. І чинара нахиляється, щоб легше було залізти на неї; чинара виявляє супротив переслідувачам героя, які намагаються перепилати її. В інших казках чинара, перекинувшись через річку, допомагає герою втекти на інший берег від ворогів-переслідувачів. Листям чинара виліковує хворих і сліпих. У всій Середній Азії чинара вважається священним деревом. Вшанування чинари є своєрідним відбитком тотемізму (навіть сухі гілки туркмени не використовували як паливо).

Закаспійська область. Поселення Кьоші у 5 верстах від м. Ашгабада

* * *

Не розказуйте дітям казок...
Нобаткулі Реджепов

Сину мій, казки, що знала,

Від бабусь і дідусів,
Я тобі переказала
До словечка, геть усі.

Та поет Нобаткулі
Якось дав мені урок,
Що розповідать не слід
Дітям чарівних казок...

Ось летять дракони злі,
Ось іде до тебе дев...
Відривайся від землі,
Пригортайся до грудей!

Акпамик, дівча мале,
Не покаже диву страх.
Див не заподіє зле
І зав'яне на очах.

Відлетить у даль дракон,
Знайде долю сирота.
Падишахи звільнять трон
Разом по усіх світах.

Правда, це лише в казках,
Але віру не облиш.
Наше нинішнє життя,
Від казок не відрізниш.

Деві є поміж людей,
Змії і дракони є.
Різна нечисть день у день
Непомічена снує.

У житті із трьох доріг
Важко вибрати одну.
А зіб'є потік із ніг —
Понесе на глибину.
Казка нині, си́ну мій, —
Це продовження життя.
Хто між люду шах чи змії
Не впізнаєш до пуття.

Казка лиш чарівна мить,
Намальовані світи.
А тобі не в казці жить,
Маєш сам цього дійти.

В мене, синку, тих казок

Є ще на кілька літ.
Але дав мені урок
Друг-поет Нобаткулі...

Бібі Ораздурдієва

* * *

Аджіна

У міфології туркменів, турків, таджиків, узбеків, каракалпаків, киргизів, частково казахів аджіна – злий дух. У туркменів, турків та деяких інших тюркомовних народів функції злого духа аджіни перебирає джин (у турків ще – демон мекір).

Образ аджіни сформувався як переосмислення привнесених ісламом демонологічних уявлень про джинів під впливом місцевих доісламських міфологічних персонажів (албасси, пері і т. п.). Злий дух аджіна уявляли в образі жінки, яка несподівано збільшується і досягає велетенських розмірів, або ж у вигляді різних тварин, найчастіше козла, що самотньо блукає подалі від житла. Подорожнього, який упіймає аджіну в личині козла, він лякає, виголошуючи несподівано людською мовою непристойності.

Таджики вважали, що аджіна сидить у купі попелу від домашнього вогню.

* * *

Пустеля

Коли весняної пори окину оком рідний край,
Як благодатний дар лежить у сяйві золотім пустеля.
Строкатий килим пишних трав на пасовиську, наче рай,
Даремно називаємо тебе, мій рідний край: пустеля.

Бажає вільне серце взяти все у долі на віки:
Люблю у тиші спозирать барханів сірі маківки,
І чути верхи на коні відлуння пострілів лунких —
І доброта і злість в тобі заплетені в моток, пустеля.

Ще здавна поруч тут ідуть і щиросердя, і обман.
Ловець пантрує хижака, бредє неспішно караван,
Марали скачуть у пісках, тремтить у ковилі джейран,
Вологе око звірини, мов квітка в сутінках, пустеля.

І незбагненна повесні твоя неписана краса:
Твої піски – і вир, і шал, твої оази – дивний сад,
То ніжність, то безумний гнів... твої високі небеса —
Тебе і впоперек і вздовж я пішки обійшов, пустеля.

Злітає пісня в вишину – мисливець здобич вполював,
Коли ж невдало день минув і він нічого не надбав —
Незадоволений і злий на побратима накричав.
Але байдуже шарудить пісками сивими пустеля.

Давайте, друзі, в мирі жить, як серце і душа велить,
Втече від пострілу марал – не треба злості нам таїть,
Стрілець нехай огляне шир – ще буде перемоги мить,

Не відпускає, кличе знов до себе пристрасна пустеля.

Пустеля, слухай Сеїді, любов'ю душу раниш ти,
На полюванні підвела, ще сто разів обманеш ти,
Та щовесни тривожно дух мені ізнов дурманиш ти,
І любить мій народ тебе, відкрито й потайки, пустеля.

Сеїді²

* * *

² *Сеїді* (Сеїді, Сейїді) Сейїтназар Хабіп-ходжа-огли (1775–1836). Народився в родині служителя культу. Навчався в медресе Бухари і Хіви. Був значним беком, кермував військом. Відома поетична переписка Сеїді з поетом-полководцем Зелілі, в якій відображені воєнні змагання туркменів із сусідами, учасниками якої були обидва поети. Сеїді прославляв захисників батьківщини, закликав туркменів до єдності.

Аждарха

«Цілий ряд образів іранського епосу, прослідковується в епосі огузів і їхніх нащадків. Із фрагментів, які дійшли до нас, видно, наприклад, що поруч із злими духами типу албасти – циклона з арсеналу тюркської міфології – чимале місце посідають тут образи демонічних істот іранського пантеону – пері, див, аждарха і т. п.».

Х. Корогли

«Аждарха уявляли величиною з «мінарет»; з ніздрів вилітає вогонь і йде дим. Поява аждарха інколи супроводжується страшним шумом, дощем, він сам кипить, тріщить».

М. Сакалі

У міфології тюркомовних народів Малої і Середньої Азії, Казахстану, Північного Кавказу, Поволжя і Західного Сибіру (аждер, аждер-ха – у турків, аждархо – у узбеків, ажида-ар – у киргизів, аждаһа – у казанських татар, азербайджанців, казахів (у останніх – ще ай-дагар), аздяка – у татар-мішарів, аждарха – у каракалпаків, аждаһа – у башкир, аздага – у ногайців, а також у таджиків (аждаха)) – злий демон.

Уявляли його у подобі дракона, часто багатоголового. Походить від іранського Ажі-Дахака³ (давньоіранське аждар – дракон). У священній книзі давніх іранців Авесті згадується ажі⁴ – чудовисько-дракон – перевтілення носія зла Ахрімана. Одним з таких найбільш відомих ажі, який отримав власне ім'я, є триглавий дракон Ажі-Дахака, активний учасник боротьби за владу в давньому Ірані. Поступово образ цього змія (чиє ім'я, без сумніву, теж пов'язане з утворенням назви аждарха) прибрав подобу людську, трансформувавшись в особу царя-загарбника Заххака, араба за походженням. На його плечах з волі диявола-шайтана виростили дві гадина, які щоденно вимагали в їжу мозок двох юнаків.

Мерв. Текінські коні

Образ змія Ажі-Дахака в різних інтерпретаціях перейшов пізніше у вірування багатьох тюркських (і інших) народів, які пересікалися з іранським світом, – турків, азербайджанців, узбеків, казахів та ін. Приміром, у вірменській міфології відомий вішп (дракон) – аждахак.

У туркменських переказах, в аждарха (ашдарху) перетворюється велика гадина, яка живе у важкодоступних, диких місцях і протягом довгого часу не бачила людей і навіть не чула

³ Ажі-Дахака – в іранській міфології дракон; в легендарній історії іноземний цар-узурпатор, який захопив владу над Іраном.

⁴ Ажі (ажай) – в іранській міфології чудовисько, дракон, персоніфікація чорних хмар, що затуляють сонячне світло.

людської мови. Вважали, що це відбувається через сорок років (варіант: сто). Гадина, поступово збільшуючись у розмірах, стає аждархом і прибирає не тільки страшною велетенської подоби, а й неабияких магічних якостей перевертня, що може показуватися у личині різних живих істот.

У найбільш розповсюдженому міфі про аждарха (відомо кілька варіантів) він загрожує місту чи країні руйнацією. Вважали, що дихаючий вогнем аждарха може ковтати і тварин, і людей.

Щоб врятувати народ, йому регулярно віддають на заклання дівчину. Герой, перемигши аждарха, рятує чергову жертву (у більшості випадків доньку царя), з якою одружується. У багатьох міфах героєм-переможцем аждарха виступає покровитель вівчарства Муса-піхамбер, який перемагає його за допомогою своєї магічної палиці. У деяких міфах аждарха пожирає пташенят птиці симург чи каракус.

Часто перебування аждарха пов'язують з місцем знаходження скарбів, які він охороняє. Цей мотив, зокрема, висвітлений у легенді про аждарха в мечеті шейха Сейіда Джемаледдіна (XV ст.) у поселенні Анау поблизу Ашгабада. Центральний портал мечеті, цієї унікальної пам'ятки мусульманської архітектури, прикрашали зображення двох досить великих кахельних драконів-аждарха. На жаль, мечеть була зруйнована під час ашгабадського землетрусу 1948 року.

За легендою, на тому місці, де пізніше з'явилася мечеть, росло дерево, на якому був підвішений дзвін. Одного разу на поклик дзвону зібралися люди місцевої правительки Джемал (за іншою версією – правителя Сейїт Джемала) і побачили, що дзвонить величезний аждарха – один із двох, які жили у горах поблизу. Дракон показував у бік гір, а потім кивав на теслярів з сокирою і пилкою. Правителька наказала їм іти слідом за аждархом. Коли теслі прийшли в гори, вони побачили, що подруга дракона вдавилася гірським козлом, якого хотіла проковтнути. Теслі увійшли у відкриту пашу аждарха, один перепиляв роги, інший розрубав тушу козла і таким чином врятували чудовисько від неминучої загибелі. Після цього аждарха відкрили теслям печеру з коштовностями і показали, що вони можуть набрати скарбу, скільки зможуть. Наступного дня аждарха принесли до дерева з дзвоном ще золото і коштовні камені, і поклали все те добро до ніг Джемал, яка наказала витратити дари на будівництво мечеті, на порталі якої вибито зображення аждарха-дарителів.

Образ аждарха, подібно апи, також використовувався туркменськими поетами-класиками. З цим драконом порівнювали дві чорні коси юних дів – «...довге чорне волосся красунь». В основі цього порівняння, мабуть, уявний чорний колір аждарха, його звивистість, хвилястість тіла. Ну, звичайно, і одвічні чари прекрасних кіс, які можуть «проковтнути» серце чоловіка, як аждарха свої жертви.

*«І волосся коханої боюсь,
Дві коси, що мов дракони...»*

Талібі (1766–1848)

У деяких азербайджанських міфах аждарха поселяється у череві вагітної жінки і вбиває плід.

У міфах татар-мішарів аждарха – вогняний змії, який прилітає в дім до вдови у подібні її померлого чоловіка і живе з нею, від чого жінка хворіє і помирає.

У міфах азербайджанців, казанських татар і башкирів, аждарха пов'язаний з водою, живе в озері чи на морському острові, на який його переносять хмари.

Під турецьким впливом образ аждарха перейшов у міфологію слов'янських народів Балкан (у сербів подібний персонаж – аждайя, у болгарів – аждер).

Аждарха зустрічається доволі широко не тільки в народній творчості туркменів і інших споріднених їм чи сусідніх народів, але і в їхніх побутових уявленнях.

У газалах співається про плинність земного існування, про те, що чорна земля як аждарха (дракон) одного разу розкриє пащу і проковтне людину (основною характеристикою нижнього світу є чорний колір).

В основі народних вірувань і забобонів, пов'язаних з аждархом, покладені, очевидно, реальні моменти: зустрічі людей з окремими екземплярами гадюк, які вражали їхню уяву своїм незвичним виглядом чи розміром. У глухих місцях Туркменістану зустрічалися гади дуже великих розмірів. Відомий письменник, автор роману «Чингізхан» Василь Ян засвідчував, що у 1902 р. у Пріатріччі натрапив на величезну кобру, довжина якої, як з'ясувалося пізніше, була 213 сантиметрів.

У міфах туркменів (також казанських татар, башкирів, узбеків), аждарха, якому вдалося дожити до 80 років (у казанських татар до ста або й тисячі) перетворюється в демона ювху.

З драконами Анау пов'язана ледве не міфічна історія, яка сталася вже у 40-х роках ХХ ст. У 1948 р. шестидесятирічний художник по килимах Ашгабадської експериментальної фабрики килимів Абдула Есгеров і юна, шістнадцятирічна килимарка Бостан Гельдієва вирішили створити унікальний за сюжетом і технікою виконання килим. Есгер-ага, так називали художника колеги, зачарований красою Анауської мечеті, створив серію ескізів, де, поруч з квітково-рослинним орнаментом, підказаним кахлями фасаду знаменитого пам'ятника, використав фігури аждархів, розмістивши на центральному полі вісім зображень цих драконів. Ескізи були ухвалені, і почалося ткання, причому у незвичній для туркменського килимарства – різновисокій, рельєфній манері.

5 жовтня 1948 р., коли до завершення роботи над килимом залишалося всього 10–15 сантиметрів, колеги наперед із захопленням привітали його творців. А вночі сталася трагедія: землетрус величезної сили зруйнував Ашгабад і його околиці, забравши життя десятків тисяч людей, у тому числі і обох творців килима. Під руїнами зруйнованого порталу Анауської мечеті зникли зображення драконів. Але вони збереглися у всій своїй кольоровій гамі на килимі, який через деякий час закінчила своїми руками мати Бостан, Аннабібі Гельдієва, та інша килимарка, Майя Мурадова. У 1994 р. цей унікальний для Туркменістану килим із зображенням аждархів поступив до колекції Музею туркменського килима в Ашгабаді.

Сергій Демидов «Драconi в туркменській міфології»

* * *

Албасси

У туркменів злий демон, пов'язаний з водною стихією. У міфології турків (албасти, ал, алана, ал-кари, ал-кузи), казанських, кримських та західносибірських татар, казахів, башкирів, узбеків (албасти, алвасти), тувінців, алтайців (албасти, албис), киргизів (албарсти), каракалпаків, ногайців (албасли), азербайджанців (хал, халанаси), кумиків (албасли кьатин), балкарців і карачаївців (алмасти). У казахів, каракалпаків, киргизів, узбеків ще – марту (мартуу, мартув, мартук), узбеків Зеравшанської долини – сари киз («жовта діва»), західносибірських татар – сари чеч («жовтокоса діва»).

Цього демона уявляли у подібі потворної жінки з довгим розпущеним світлим волоссям і такими великими грудьми, що вона закидає їх за спину. Відоме повір'я, що албасси може перевтілюватися у тварин і неживі предмети. Атрибути албасси – магічна книга, гребінь, монета.

За уявленням більшості народів, албасси живуть поблизу рік чи інших водних джерел і показуються людям на березі, розчісуючи волосся. Вважали, що албасси може наслати хворобу, нічні жахливі видіння, але особливо шкодить породіллі і немовлятам.

Туркменські типи

Албасси людина може підкорити; для цього слід заволодіти її волосиною чи будь-яким з її предметів (магічною книгою, гребенем, монетою). Вважали, що варто лише в одяг албасси увіткнути голку, як вона стає покірною і виконує всі накази. Людина, яка підкорила албасси, або ж шаман може прогнати її від породіллі. Приборкана албасси порядкує в домі, сприяє збагаченню свого господаря, допомагаючи йому виліковувати людей, яким вона наслала хворобу.

Казанські татари вважали, що цей демон може з'являтися у подібі воза, копиці сіна, ялини. Азербайджанці інколи уявляли її з пташиними ногами, в деяких казахських міфах у неї вивернуті ступні чи копита на ногах. За тувинськими міфами, цей демон має одне око на лобі і ніс з каменя (або з червоної міді), казанські татари вважали, що у неї на спині немає плоті і видно нутроці. За уявленнями західносибірських татар, на руках у албасси гострі довгі кігті. Киргизи і казахи розрізняли зловорожу чорну (кара) і жовту (сари) чи смердючу (сасик) албасси. У кумикських міфах у албасси є чоловік – дух темір теш («залізні груди»), у казахських – лісовик сорель.

У турецьких, азербайджанських, киргизьких, казахських і деяких інших міфах вона краде легені (печінку, серце) породіллі і поспішає з ними до води. Як тільки албасси покладе

їх у воду, жінка помре. Казанські татари вважали, що інколи албаси п'є кров своєї жертви. Розповсюджені уявлення про її любов до коней. Албаси уночі їздять на них, заплітає їм гриви. За деякими турецькими, казахськими, кумикськими, ногайськими, тувинськими повір'ями албаси може вступати у статеві зносини з людьми. Наприклад, у тувинських міфах албаси, живучи з мисливцями, посилає їм вдале полювання, поїть своїм молоком і годує м'ясом, яке відрізає від ребер.

Цей образ має коріння в глибокій давнині; аналогії є в міфології багатьох народів: албасти у таджиків, ал паб у лезгинів, алі у грузинів, ол у татів, ала жен у талишів, пал у дін, пал анаси (алк) у курдів, алг (мерак) у белуджів, али (алк) у вірменів, алмази у інгушів і чеченців, алмас у монгольських народів і деякі інші. Властиві цьому демону риси мають у міфологіях узбеків і киргизів дух азатки, який зводить зі шляху подорожніх, дух нічних жахів бастрик (у міфології кумиків) і кара-кура (у міфології турків), шурале і су анаси у казанських татар, вутах у чувашів, вірь-ава у мордві, овда у марійців, німецька альп-фрау, російська баба-яга.

Околиці м. Ашгабада. У Багірі по річці Ашгабаді

Руїни давнього Мерва

Питання про походження албаси не прояснене. Деякі автори вважають албаси персонажем тюркського походження. За іншою версією, уявлення про албаси пов'язані з традиціями іранської міфології, а назва демона походить від сполучення «ал» (вважається іранським словом) і «басти» (трактується як тюркське «натиснув»). Ймовірно, в основі слова «ал» лежить давнє найменування божества, зрідні ілу⁵ семітських народів, а фонема «басти» – індоєвропейський термін, який означає «дух», «божество» (зрідні рос. «бес», осетинськ. «уас-» і т. п.). Виходячи з такої етимології, можна допустити, що образ албаси формувався в епоху давніх контактів етнічних спільнот (індоєвропейської та семітської мовних сімей), до їхнього розселення на території сучасного перебування. Атрибути албаси (магічна книга і монета), сліди

⁵ *Ілу* (первинне «сильний», «могутній») – давньосемітське верховне божество; в західносемітській міфології верховний бог. деміург і далекий предок.

уявлень про її благочинні функції (допомога людині) дозволяють припустити, що у первині албасси (албасти) – добра богиня, покровителька родючості, домашнього вогнища, а також диких тварин і полювання. Із розповсюдженням більш розвинених міфологічних систем (очевидно, ще в дозорастрійський період) албасси була відведена роль одного із злих нижчих духів.

«Страшна відьма з великими грудьми до колін, довгими кігтями і волоссям, яка душить жінок і дітей, віра в існування якої ще недавно жила у кожній туркменській сім'ї. Відома в народній міфології, в казках зовсім не згадується. Албасси інколи є персонажем неблиць, де вона намагається задушити породіллю, але її завжди проганяє пастух».

М. Сакалі

* * *

Алі

Велика кількість легенд посвячена Алі, чоловікові улюбленої дочки Мухамета – Фатіми. У цих легендах понад усе підкреслюється благородний характер Алі, який віддає за інших власну свободу і життя.

Алі – переможець девів і драконів. Середньоазіатська легенда стверджує, що у Алі сім могил, бо люди, які його хоронили, бачили, як замість одного верблюда з тілом Алі раптом з'явилося сім і всі вони пішли в різні боки. Святині, шановані як могили Алі, знаходяться, зокрема, в Неджефі (Ірак), Мазарі-Шеріфі (Афганістан), Нулаті і Хамзаабаді, раніше Шахімардані (Узбекистан), під Сахарсом (Туркменістан). Характер етіологічного міфу мають легенди про гірські ущелини Північної Африки, нібито вони прорублені мечем Алі, про два ряди скель в Афганістані, які вважаються убитими Алі і закам'янілими драконами (аждарха). З подвигами Алі пов'язане походження деяких топонімів Середньої Азії.

* * *

Алдар-косе

Один із популярних героїв середньоазійського новелістичного епосу. Алдар-Косе – бідняк, дотепний базіка, хитрун і обманщик. Інколи він наживає багатство, та в наступній новелі ми знову бачимо його у роздумах, де б здобути хоч один тюмен чи кілька тенге. Але й у становищі бідняка Алдар-Косе не занепадає духом і за будь-яких обставин виходить сухим із води. Алдар-Косе має практичний розум, підсміюючись не злостиво над дайханами, він хитромудро і дотепно карає владних феодальних правителів і багатіїв.

Околиця м. Ашгабада. Цирульник

Досить багато у туркменському епосі (цілий цикл) новел і анекдотів про Міралі (Міралі-Шіра) і Султан-Союна. Міралі-Шіра і Султан-Союн – це великий узбецький поет Алішер Навої і Султан Герата Хусейн Байкара (друга половина XV ст.). Усі оповіді побудовані на мотивах дружби і змагання у дотепності Міралі і султана, а також заздрощах до Міралі з боку інших візирів.

Туркменські анекдоти про ходжу Насреддіна (більш відомого в Туркменії під іменем Епенді) аналогічні анекдотам про нього тюркських народів Переднього і Середнього Сходу. Багато сюжетів, пов'язаних з іменем Насреддіна, переходять на туркменського поета-класика першої половини XIX ст. Кеміне.

У туркменському казковому епосі є цикли розважальних анекдотів про Джаппакляр і Есен-Полата. Джаппакляр – це чотири брати-дива-ки, які то будують млин на горі, де немає води, то грають у карти, їдучи на верблюді, то сіють смажену пшеницю тощо. Таким же диваком виступає в анекдотах і Есен-Полат.

* * *

Амбар-она

У міфології народів Хорезмської оази покровителька жінок і жіночих занять (робіт), хорезмська свята. В узбеків Амбар-она – дружина покровителя великої рогатої худоби Зенгі-баба.

Ймовірно, образ Амбар-она походить від авестійського божества родючості Ардвісури Анахіти.⁶

Збереглися міфи про довгі і безуспішні пошукання Амбар-она у пошуках сина Хуббі-Худжі (типовий сюжет міфу про божество родючості). Хуббі-Худжі, якому приписували здатність оживляти закланих і з'їдених тварин, потонулих людей, зник у водах Амудар'ї, засоромившись, що перевершив батька святістю. Вважали, що він регулює режим Амудар'ї, покровительствує тим, хто плаває по ріці.

До Амбар-она зверталися за допомогою повитухи, знахарки, шаманки. Багато обрядів, присвячених Амбар-она, пов'язані з водною стихією, Амудар'єю. На носач суден, які плавали по Амудар'ї, зображувалась голова Амбар-она.

З іменем Амбар-она пов'язують також виникнення обряду, покликаною стимулювати проростання посівів – виготовлення весняної їжі з пророслих пшеничних зерен (сумаляк).

* * *

Рубаї

Життя! У серці раною печаль. Що вдієш?
Щоденно сльози на моїх очах. Що вдієш?
Тримав я скарб в своїх руках – долоні пусті.
Від сліз моїх на морі буря-жах. Що вдієш?

*Салим Туркмен (XVII ст.).
Біографічні дані відсутні*

* * *

⁶ *Ардвісура Анахіта* – в іранській міфології богиня води і родючості. На думку деяких учених, культ Ардвісури Анахіти як богині води склався у кочових іранців, які жили на берегах Сирдар'ї.

Апи

Апи – велетенська отруйна гадюка. З цим, запозиченим з арабської мови терміном, без сумніву, пов'язана і назва однієї з реальних великих гадюк Середньої Азії, у тому числі і Туркменістану – ефи. У туркменській класичній поезії, включаючи і Махтумкулі, термін апи використовувався іномовно для позначення довгого чорного волосся красунь. Образ апи має давнє походження. У давньоєгипетській міфології відомий персонаж.

* * *

Апоп

Апоп – величезний змій, втілення п'їтьми і зла, ворог бога сонця і світла Ра.

Змій – представлений майже у всіх міфологіях символ, який пов'язували з родючістю, землею, жіночою виробничою силою, водою, дощем, з одного боку, і домашнім вогнищем, вогнем (особливо небесним), а також чоловічим запліднюючим началом – з другого. Зображення кінця верхнього палеоліту, і відбитки культу змії у релігіях народів Африки, Азії, Америки, Австралії дозволяють скласти уявлення про ранні етапи розвитку образу змія. Спочатку міфологічний змій зовнішньо був близько схожий на звичайних гадюк, відрізняючись від них лиш значно більшими розмірами. У подальшому образ змія прибирає деяких характерних рис тварин, які протистоять йому в давніх міфологічних сюжетах. Так, відоме в мистецтві верхнього палеоліту протиставлення зміїв і птахів, отримало продовження в ранньоевразійському мистецтві. Символ змії-веселки – господині дощу, яка п'є небесну воду (і тим інколи причиняє багато бід), має широке розповсюдження в міфологіях народів Азії. Для Африки, Південної Азії, Середньої Азії (в т. ч. Південної Туркменії); для Австралії, Океанії, Центральної і Південної Америки таряду інших регіонів спільним є також міфологічний мотив змія – охоронця джерел і водойм.

Уявлення про зв'язок змія з дощем знайшли відбиток в обрядах пошанування змія чи жертвоприношення гадюк в період дощів (чи очікування дощів під час засухи) у багатьох народів світу. Цим обрядам відповідають міфи про перемогу змієборця (в індоєвропейській міфології часто бога-громовика) над змієм чи драконом, слідом за якими починається гроза, дощ чи потоп.

Чарджуй. Туркмени на березі ріки Амудар'я

Культове значення змія як символу родючості – одна з найбільш характерних рис ранньої міфологічної символіки найдавніших землеробських культур. За свідченнями античних авторів і за археологічними даними, в скіфо-сарматській традиції відоме уявлення про богиню із зміїними ногами і двома зміями, що ростуть з плечей. Із хтонічною природою змія пов'язане і уявлення про багатства чи скарби, які він охороняє в землі чи під землею і може принести в дім.

Якщо в архаїчних міфологіях роль змія, об'єднуючого небо і землю, частіше всього подвійна (він одночасно і благодійний, і небезпечний), то в розвинених міфологічних системах (де змії часто має риси дракона, зовнішньо відрізняється від звичайної змії) часто прослідковується, перш за все, його негативна роль як втілення нижнього (водного, підземного чи потойбічного) світу; зв'язок змія з жіночим началом тоді найчастіше всього осмислюється в дусі мотиву принесення жінки (дівчини) в жертву змію.

* * *

Ата-баба

Духи предків. В культурі святих у туркменів збереглися пережитки уявлення про важливе значення родинних зв'язків між святим і його шанувальниками, які проявлялися в наступних віруваннях: святий виокремлює із середовища мусульман своїх нащадків, охороняє їхню честь і майно, чує і виконує їхні прохання швидше, ніж прохання інших людей; з цієї причини мусульманину слід у першу чергу звернутися до святого-родича (предка); нащадки (рідня) святого можуть служити посередниками між святим і мусульманами.

В образі святого проступає обожнюваний предок, який і у потойбічному світі продовжує жити інтересами свого кривного колективу, беручи живу участь у його долі.

Досі існують уявлення про зв'язок святого з великою групою родичів, яка називається «тіре» («тайпа»). «Тіре» («тайпа») – рід, кілька родів, група родичів, плем'я, споріднена група людей.

У народних віруваннях визнається покровительство святого всьому «тіре». Акішан, який помер у середині чи у другій половині XIX ст., опікується своїм «тіре» бокурдак; Атналі-баба, який жив сім-дев'ять поколінь тому назад, особливо турбується про своє «тіре» совралі; Молла-Кока у першу чергу допомагає своєму «тіре» сарик; святий Ерсарі-баба – заступник племені ерсарі; святий Гезлі-ата – засновник племені ата, який за це плем'я і заступається; родоначальник чисельної групи туркменів-шихів Пакир-ших опікується ними. Засновником племені, а чи племінної групи туркменів-салирів вважається герой огузького епосу Салор-Казан.

Види Туркменістану. В текінському аулі поблизу Ашгабада

Святий, гробниця якого є зосередженням кладовища, називається «гонам-баші». «Ваш» – голова, верхівка, початок. Слово «гонам», ймовірно, колись позначало те ж, що й індоєвропейські «клан», «генс» – рід. Значення слова «гонам» у сучасній туркменській мові втрачене, але «гонамчилик» у ряді діалектів означає кладовище. Більш давнє значення – ділянка кладовища, де поховані родичі. «Гонам-баші» збереглося з тих часів, коли родові (племінні) кладовища виникали навколо могили шанованого предка. З тих же часів залишилась традиція додавати до імені святого слова «ата» (батько, дід) і «баба» (дід).

* * *

Афрасіаб

У туркменській міфології (а також у турків, азербайджанців, узбеків) Афрасіаб – персонаж іранського походження, далекий предок тюркомовних народів, цар тюрків, богатир, вожак тюркських племен, які здійснювали загарбницькі набіги на сусідів. Образ Афрасіаба увібрав у себе риси ряду аналогічних персонажів міфології тюрків (частково, родоначальника тюрків Алп-Ер-Тонга, якого вшановували до XI ст.). Від Афрасіаба вели своє походження Караханіди і Сельджукіди. У деяких середньовічних джерелах подається міф про намагання Афрасіаба уникнути смерті. Один із його варіантів розповідає, що Афрасіаб збудував фортецю з високими сталевими стінами, замурував усі входи до неї, усі щілини. На сталевих брусах причепив штучне сонце, зорі і місяць. Афрасіаб приніс жертви богині краси і могутності Ардвісурі Анахіті, маючи надію, що вона подарує йому безсмертя. Та одного разу, гуляючи у своєму штучно освітленому саду, Афрасіаб все ж побачив темношкірого ангела смерті із злим обличчям. Смерть забрала його.

В іранській міфології (фарсі) Афрасіаб – вожак туранців, які вели безперервні війни з іранцями.

Один з давніх тюркських дестанів⁷ розповідає про відомого героя Альпер Тунге. Згаданий у творі поета Фірдоусі (XI ст.) під іменем Афрасіаб, він віками жив у пам'яті тюрків, на його честь влаштовувались пирування «йогі», деякі з правлячих тюркських родин (Карахани, уйгури, Сельджуки) пов'язували себе з ним.

* * *

Караван

Караван прямує споконвіку
Крізь років незаперечну суть,
Крізь незгоди й бурі – їх без ліку,
Крізь пожеж не стулені повіки,
Крізь діряве решето часу.

Випроставши гнуті довгі шиї,
В даль бредуть верблюди віковії.
Спека – жах, за віком вік гряде,
Стрій зіб'ється, втомлений впаде.
І рудим безпомічним барханом
Височіє, ген, за караваном.

Хто іде, а хто упав... Лежить...
Караван-баші рахує вमितь.
Що тягар важкий, біда не в тому,
Ширше плечі, і зникає втома.

⁷ *Дестан* (дастан) – літературний жанр, що поєднував у собі особливості і фольклорної прози, і поезії, як пісенної, так і книжної.

Все в порядку. Помахом руки
Караван спрямовує в піски.

Що не горб – історія жива,
Що не в'юк – легенда вікова.
Із п'ятьми часів, немов шакал
Сто разів розбійник нападав.
І не раз на віковій дорозі
Були під обстрілом і в облозі.
Змерзлі, спрагли, з кров'ю воду пили,
Бились і пощади не просили.

Сто разів на ланки розбивався
Караван в пісках. І знов збирався.
У одній обіймі, мов набої,
Горб з горбом ідуть без перебою.
День за днем у далину спливає...
Караван – то пам'ять родова.
Долею сповитий однією,
Караван історії моєї.

Бубонець сміється, а чи плаче?
Хочу зрозуміти, що це значить.
Крик німого? Сліпоти прозріння?
Чи віків минулих шарудіння?
Сльози? Сміх? Чи стогін каяття?
Чи далекий голос майбуття?
Кінський тупіт, чи биття сердець?
Б'ється, б'ється, б'ється бубонець.

Бубонця веселі звуки чую,
А печальні – серце не хвилюють.
Зрозуміє їх лише ведучий,
Той, хто у дорозі їм співзвучний,
Мудрий і веселий чоловік...

Караван прямує з віку в вік.
Через холод і вселенську спеку —
Доленосний шлях його далекий.
Вічне сонце звично сходить справа,
Сонце ще ніхто не зупинив.
Хай віків історія кривава —
День новий приходить без вини.

Мірка де дорогам і тривогам?
Лет часу? Чи думки?... А чи ноги?
На бархані промінь золотий...
Чим зустріне завтра день новий?

Караван, візьми мене в дорогу,
Я чим-небудь пригоджусь, їй-богу.
Щоб журу прогнати і ману,
Заспіваю пісню голосну.

Атамурад Атабаев

* * *

Ашикайдин

У міфології туркменів і узбеків хорезмської оази покровитель співаків і музик. Ашикайдин (Ашікайдин) наділяє також шаманським даром, але може і позбавити людину розуму. Можливо, образ Ашикайдина сформувався під впливом міфів про першого шамана і співця Коркута. Вважали, що той, хто хоче надбати дар музиканта, має здійснити паломництво до могили Ашикайдина і провести там ніч, граючи на дутарі і наспівуючи пісні. Ашикайдин явиться паломникові і благословить його на заняття музикою та співом. У народній поемі «Неджеб Оглан» Ашикайдин, благословляючи свого учня, музиканта і співака, дарує йому чудесний дутар. Ашикайдин – один із персонажів епосу про Кер-огли, в якому він допомагає другові Кер-огли синові коваля Керему одружитися на богатирші Харман-Дялі. Богатирка перемагала всіх женихів (у т. ч. і самих Кер-огли та Керема) у музичних і співочих змаганнях. Харман-Дялі врешті-решт переможена Ашикайдином, який, щоб бути невидимим, сховався в могилу. Ашикайдин поступається Керему своїм правом одружитися з нею. Ця оповідь аналогічна одному з міфів про Коркута, в якому той допомагає герою здобути наречену, перемігши її безумного брата, який убивав усіх сватів.

Залишки Мервської фортеці

Туркмени

«Святий Ашикайдин – покровитель музик і співаків, поетів і шаманів у північному Туркменістані (Хорезмська оаза) і на захід від Кизил-Арвату. Музики і співаки співали і грали біля його могили, що знаходиться на околиці Хорезмської оази. Розповідають, що до паломника, який заночує біля його могили, він приходить уві сні і наділяє мистецтвом бути бахші, поетом чи шаманом. Щоб сподобатися «пірові», стати його симпатиком, паломник має бути чистим душею і тілом. В основі образу цього святого лежить шаманське божество».

В. Басілов

«Історія культури туркменського народу знає 72 музичних інструменти, які у різні часи користувалися широкою популярністю. Деякі з них дійшли до наших днів, інші поступово вийшли з вжитку. За свідченнями істориків, в армії Огуз-хана Туркмена передня частина війська, що йшло в бій, називалася «передовий загін», а замикаючі його ряди – «веселий загін». Цей загін складався з музик, закличними звуками надихаючих воїнів на ратний подвиг.

Головними інструментами «веселих» рядів були туйдук (різновид сопілки) і депрек (бубон), їхні звуки були настільки пронизливі і сильні, що подавляли дух ворогів і устрашали їхню кінноту. «Психологічний» внесок «веселих» у перемогу часто бував значним. Ратний музичний спадок предків – важлива частина культури туркменського народу».

Овез Гундогдієв

* * *

Музичні інструменти туркменів

Овезмурат Гандимов

Уд (барбад). П'ятиструнний музичний інструмент без ладів. Музика виконується за допомогою кірішкакара (плектром). У середні віки уд був широко розповсюджений на Сході, у тому числі у середньоазійських народів. Учені середньовічного Сходу, починаючи з аль Фарабі, у своїх наукових трактатах, присвячених теорії музики, згадують уд. Наукові джерела свідчать, що спочатку назва цього музичного інструмента була «барбад», а вже починаючи з VIII–IX ст. він почав називатися удом. Слова «уд» і «барбад» – арабського походження і означають у перекладі «лебедина шия». Про те, що обидва слова означають один і той же музичний інструмент, говориться в роботах аль Хорезмі, в словнику Махмута Кашгарі. Творцем музичного інструмента барбад є уславлений на всьому Сході мервський музикант Барбад Мервезі, який служив керівником музичного салону при дворі царя (590–628) Хисрова Первезі. Уд – музичний інструмент, що звучав на туркменській землі з давніх часів і до XVIII ст. Є свідчення, що на ньому були закріплені шовкові струни. У наукових джерелах аль Фарабі називають людиною, яка прикріпила до уда п'яту струну для розширення його музичних можливостей. Уд регулярно згадується в туркменській класичній літературі.

Танбур. Узбецький учений Ф. Караманов, який присвятив себе вивченню середньоазійської музичної культури, справедливо відзначає, що танбур є музичним інструментом

багатьох народів Сходу і Середньої Азії. На туркменській землі він використовувався до XVII–XVIII ст. Цей музичний інструмент з маленькою голівкою і довгим грифом, що чимось нагадує дутар, виготовляється з тутового, абрикосового чи горіхового дерева. Танбур має три струни, а його лади складаються з 16–19 зв'язаних шовкових струн. Гра на танбурі здійснюється при допомозі спеціального срібного чи металевого кірішкакара, який одягається на вказівний палець. Свідчення про використання танбура туркменами можна зустріти в епосі «Герогли» та інших творах туркменської класичної літератури.

Чен. Про те, що чен був національним музичним інструментом туркменів, є в епосі «Герогли», а також у творах класиків туркменської літератури, великих Сейді і Махтумкулі. Коли у 1941 році створювався Туркменський державний оркестр народних інструментів, чен входив в його інструментальний ансамбль. Та через деякий час через відсутність виконавців був виключений.

Канун. Старовинний музичний інструмент, широко розповсюджений серед східних народів. У давні часи канун більше використовували араби і турки, та поступово про нього дізналися в Ірані, Афганістані, на Кавказі, а також у Середній Азії. Починаючи з IX–X ст. і по XVIII ст. на туркменській землі канун використовувався під час свят. У наукових джерелах є свідчення про те, що Мухаммет Фарабі був віртуозом гри на кануні. Згадується про інструмент у творах поета-класика Андаліба. Нині канун знову у вжитку.

Ікіділлі. Турецький музикознавець Газил-шал у своїй книзі «Ікіділлі в азійських та анатолійських туркменів» (1958 р.) відзначає, що на цьому інструменті, як і на гіджаку, грають при допомозі смичка, що його в цих краях інколи називають «окли гопуза». У виданій в Москві у 1973 р. книзі «Музика народів Азії і Африки» говориться, що музичний інструмент анатолійських туркменів ікіділлі і інструмент ікілі у тюркських народів Алтайського краю мають велику схожість. В історії туркменського народу існував музичний інструмент ікіділлі, який нагадував ранні зразки гіджака, будучи разом із тим зразком смичкового гопуза. «*Баглама, саз, тамбур, ікіділлі, бозук – ці музичні інструменти беруть свій початок від гопуза...*» (турецький музикознавець Темел Гарахан, «Турецька баглама», Стамбул, 1999).

Базук. Музичний інструмент туркменів, гра на якому здійснюється за допомогою кірішкака-ра, його назва походить від туркменських слів «боз-ок». Зараз під цією назвою використовують музичний інструмент турки, греки, болгар, євреї. Важко сказати, як виглядав базук спочатку. Протягом довгих віків він розвивався і вдосконалювався різними народами. Коренями своїми історія цього інструмента проростає в туркменську землю.

Діллі туйдук. За визначенням музикознавців, діллі туйдук вважається прабатьком усіх духових музичних інструментів. Він є майже у всіх народів під різними назвами. Відомий як пастуший ріжок. Туркменам він відомий з дуже давніх часів, будучи не тільки втіхою для чабанів у пісках, але й прикрасою туркменських тоїв. Серед виконавців на ньому зустрічалися справжні віртуози. В народі діллі туйдук широко використовувався у виступах фольклорних груп. Один із зразків діллі туйдука, вік якого понад сто років, нині зберігається у Центральному музеї музичної культури ім. М. Глінки в Москві.

Гоша діллі туйдук. Серед музичних інструментів туркменського народу були відомі і спарені моделі діллі туйдука. Грати на ньому значно важче, ніж на звичайному діллі туйдуку. Ті, хто бачив і чув гоша діллі туйдук, свідчать: це була гра віртуозів, які уміли видувати звуки зразу з обох дудок, потім переходили на звуки кожної дудки окремо, після чого знову зливали

звуки воедино, видаючи неповторну двоголосу мелодію. Необмежені звукові можливості гоша діллі туйдука ставлять його в ряд особливих музичних інструментів.

Гамиш баламан. Зовні гамиш баламан схожий на діллі туйдук. У той же час це більш вдосконалена модель. Ось чому в народі їх використовували як самостійні музичні інструменти. Якщо діллі туйдук був усередині полим від початку до кінця, то у гамиш баламана наконечник з очерету у тому місці, куди музика дув, залишався закритим. Це полегшувало добування звуків з дудки. У порівнянні з діллі туйдуком у гамиш баламана більше ладових отворів, що значно розширює і збагачує виконавські можливості інструмента. Гамиш баламан був найбільш розповсюджений в околицях Каракала, ще років 50–60 тому назад на ньому грали на святах.

Агач баламан. Більш досконала модель гамиш баламана. Його виточували з тутових чи абрикосових дерев, прикрашали різьбою. У агач баламана вісім ладових отворів, причому сім з них – на лицьовому боці дудки, а одний – на зворотньому. В духовий отвір агач баламана вставлено очеретяний мундштук. Донині баламан вважається зниклим музичним інструментом. Та, на щастя, два екземпляри агач баламана збереглися в Санкт-Петербурзькому інституті музики, театру і кінематографії.

Гарги туйдук. Відомий задовго до нашої ери. Будучи широко розповсюдженим у східних народів, гарги туйдук з глибини віків дійшов до наших днів у своєму первісному вигляді. Гарги туйдук вирізається з тростини. На ньому розміщено 5–6 ладових отворів. Це духовий інструмент. Не всі екземпляри однакові за розмірами. Одні використовуються тільки для сольної гри, інші – при акомпанементі. Їхні розміри залежать від голосових особливостей бахші.

Най. З'явився внаслідок розвитку і вдосконалення гарги туйдука. Най випилюється з абрикосового чи горіхового дерева. У ная, на відміну від гарги туйдука, один кінець закритий, але на ньому зроблені надрізи. Це нововведення значно розширило можливості інструмента. Придворний музикант XVII ст. Девіш Алі у своєму «Трактаті про музику» приводить легенду, пов'язану з історією виникнення ная: «Повернувшись з неба, пророк Мухаммет про все побачене там розповідає Алі. Та він утримався від повідомлення про свою зустріч з Всевишнім, хоч йому дуже хотілося з ким-небудь поділитися своєю радістю. І тут він чує наказ згори: «Йди в пустелю, знайди там покинутий колодязь, нахились над ним і видай свою таємницю». Пророк так і вчинив. Після цього з колодязя почала рости тростина. Якийсь пастух зрізав її і зробив дудку. Коли він почав дувати в неї, звідти полились божественні звуки, які заворожили усіх звірів і птахів, і навіть гадюки були зачаровані музикою». Згадка про цей музичний інструмент є в «Трактаті про музику» Мухаммета Фарабі, а також у творах класиків туркменської літератури Джелалетдіна Румі, Махтумкулі Фрагі, Кетібі та інших поетів. Коли у 1941 р. створювався Туркменський державний оркестр народних інструментів, най був уведений у нього як національний інструмент. Пізніше його виключили з оркестру. Деякі вчені вважають, що най походить від гарги туйдука і широко відомий у східних народів з часів Середньовіччя. В свою чергу, він поклав початок європейській флейті.

Сурнай. Доведений до досконалості багатьма поколіннями музик, цей прекрасний інструмент отримав широке розповсюдження у всіх народів Сходу і Кавказу. Сурнай (зурна) виточувався головним чином з твердих порід дерева, таких, як горіх, абрикос. Його особливість у наявності витонченого накінецьника для видування звуків. Є думка, що саме від сурнай ведуть своє походження європейські духові інструменти. «Європейські духові музичні інструменти гобойного типу беруть свій початок від східного сурнай» (історик духових інстру-

ментів народів світу С. Левін). Сурнай досить часто згадується у віршах туркменських поетів Кетібі, Молланепеса, Сейді та інших. Зразок сурная, вік якого приблизно 100–150 років, було недавно знайдено при археологічних розкопках поблизу Байрамалі. Інструмент, який пролежав стільки часу під землею, практично не піддався тлінню, і після реставрації на ньому можна грати.

Шатлик. В епосі «Горкут Ата» часто зустрічається такий рядок: «Прийшов дедем Горкут, грав на шатлику». У різних куточках країни знайдено декілька зразків цього давнього інструмента, яким понад сто років. У народі інструмент відомий під назвою «шатлик», «шадиян». Шатлик майстрували з тута, абрикоса, горіха, видовбуючи дерев'яні бруски зсередини, а на поверхні інструмента наносили різьбу. На його верхньому боці розміщено п'ять ладових отворів. Один – знизу. Наконечник шатлика, в який дують, зроблений у вигляді мундштука, як у діллі туйдука. Ось чому звуки цього музичного інструмента чимось нагадують звучання діллі туйдука, тільки резонанс шатлика значно ширший. На шатлику грали, в основному, народи Прихазар'я під час скачок, щоб надати їм більших урочистостей, а також на весіллях та інших знаменних подіях.

Борі. Старовинний туркменський музичний духовий інструмент, виготовлений з бронзи у вигляді вигнутого рога. За часів Горкут Ати борі використовувався у військових цілях: його звук означав заклик до бою. Він був і вісником перемоги. Дехто з учених вважає, що слово «борі» походить від «бері» – вовк, тому, що цей інструмент за необхідності може видавати грізні виючі звуки, здатні налякати ворожих коней. Деякі дослідники вважають, що борі започаткував європейську валторну. На жаль, на сьогодні цей старовинний музичний інструмент не знайдено. У ході досліджень було встановлено, що у індійців зберігся музичний інструмент бері, який зовні дуже нагадує туркменський.

Джул-джули (свистики). В минулому у туркменів було багато дитячих духових музичних інструментів з кераміки у вигляді усіляких тварин та інших фігурок. І хоч у побуті вони не збереглися, їх зразки були знайдені під час археологічних розкопок. Деякі з них знаходяться в археологічному музеї Інституту історії при Кабінеті Міністрів Туркменії, у шкільних музеях, у приватних колекціях. Деякі свистики мають ладові отвори, в інших їх немає. Всі вони володіють однаково м'якими відкритими звуками. Досліди довели, що ці дудочки здатні видавати як найпростіші мелодії, так і імітувати складний пташиний спів. Ці музичні інструменти вважалися дитячими іграшками. Відомо, що й діти виконували на них різноманітні мелодії. Так що джул-джули мають бути визнані справжніми музичними інструментами. Відомі приклади, коли у світовій музичній культурі подібні дитячі свистики вдосконалювалися і використовувалися у великих оркестрах.

Гопуз. За давніх часів дуже популярний у туркменських жінок музичний інструмент. Традиція туркменських жінок збиратися, грати на гопузі і наспівувати «Ляле» описана у давній легенді «Узуклар». Не зважаючи на те, що гопуз давно вже виготовляється з металу, найдавніші зразки були зроблені з дерева і навіть кісті. Умілі виконавиці на гопузі, використовуючи ритмічні зміни в об'ємі 5–6 голосів, зуміли створити кілька народних мелодій для цього інструмента.

Музики

Карнай. Вважається, що цей старовинний музичний інструмент, часто згадуваний в туркменському епосі «Герогли», а також у народних дестанах, дійшов до наших днів у первісному вигляді. Довжина карная сягає майже двох метрів. Він зроблений у вигляді труби із заліза чи бронзи і у такому вигляді й понині існує у багатьох середньоазійських та східних народів. Карнай не використовувався для самостійної гри. Він, в основному, супроводжував військові походи, попереджав про атаку, своїми звуками сповіщав про перемоги, радісні події. Цей музичний інструмент згадується у віршах поета Кятібі.

Тebіл. Старовинні зразки тебіла являли собою мідну чи бронзову чашу, на неї натягувалася вовча шкура. Тебiл використовувався на весiллях і святах в ансамблi з гопузом, сурнаєм, шатликом, удом, кануном, він надавав ритмічності танцювальним мелодіям. Цей музичний інструмент брали з собою під час військових походів, застосовували на полюванні. Тебiл прикріпляли до сідла коня і безперервно били по ньому. Могутні звуки лякали тварин, викликали у них паніку. Звуками тебіла відкликали і випущену на лови птицю. Хоч тебiл був практично втрачений, останнім часом він знову з'явився на туркменській естраді. Цей музичний інструмент почав нове життя в мистецтві туркменського народу.

* * *

Текiнець з караваном

Бахаветдін

Святий Бахаветдін (Бахауддін) – дух-покровитель верблюдів. За туркменськими оповідями, валун поблизу усипальниці Шівлан-баба біля міста Кара-Кали був верблюдом святого.

Бахауддін – реальна історична особа, засновник дервішського ордену «Накшбандія» (XIV ст.). Вважався покровителем гончарного ремесла в Хорезмі.

«Скульптурні зображення голови верблюда неодноразово зустрічалися під час розкопок пам'ятки епохи бронзи Алтин-депе. Знайдена навіть мініатюрна глиняна повозка з головою верблюда (давній художник зобразив запряженого верблюда). Найбільш ранні кістяні останки цієї тварини також зустрічаються вже в епоху ранньої бронзи, 5 тис. років потому, значно раніше, ніж з'являється в Туркменістані кінь. У сучасний період на території Туркменістану розводять одногорбих верблюдів. Археологічні знахідки свідчать, що давнє населення розводило не одногорбих, а двогорбих верблюдів (глиняна фігурка, знайдена в Алтин-депе).

За зовнішнім виглядом дикі двогорбі верблюди значно відрізняються від домашніх. Вони відносно легші, мають високі ноги і маленькі горби. Двогорбі верблюди мешкають у сухих, але прохолодних регіонах, тоді як одногорбі верблюди – мешканці спекотних засушливих зон. Одногорбий верблюд економічно вигідніший, тому що швидший від двогорбого у ході і має більшу молочну продуктивність. Одногорбий верблюд з'являється на теренах Туркменістану значно пізніше двогорбого».

Н. М. Єрмолова

* * *

Син Бахаветдіна-Верблюда

Туркменська казка

Було це, чи не було, а в минулі часи жив чоловік на прізвисько Бахаветдін-Верблюд, і не було у нього дітей. Одного дня порадився він з дружиною, і вони вирішили продати всю худобу і піти до Кааби. Увечері лягли вони спати, а коли перейшло за північ, якийсь чоловік раптом промовив:

– Хук хак,⁸ гей, Бахаветдіне, чому ти сумуєш?

Тоді Бахаветдін відповів:

– Немає у мене дітей, тому й сумую.

– Бог дасть тобі сина, а ти назови його Маммеджаном, – сказав той чоловік і зник.

Рівно через дев'ять місяців і десять днів народився у Бахаветдіна син, і його назвали Маммеджаном.

⁸ «Хук хак!» (араб. букв. «він бог», «він істина») – вигук дервішів.

Бахаветдін, не маючи коштів, подався пасти верблюдів,⁹ а сам усе згадував Маммедджана. Коли його синові пішов восьмий рік, почав він гратися з іншими хлопчиками, а ті й кажуть йому:

– Був би ти хороший, хіба допустив би ти, щоб твій батько пас верблюдів?

Маммедджан прийшов додому і запитав:

– Матінко, у мене ж батько є?

– Є, він пасе верблюдів, – відповідала мати.

Взяв тоді Маммедджан у руку палицю, захопив із собою перепічку і вирушив на пошуки свого батька. Ішов він три дні і нарешті підійшов до стада верблюдів. Запитав він пастуха:

– Чиї це верблюди?

– Бахаветдіна-Верблюда, – відповідав пастух.

Пішов Маммедджан далі, і знову натрапив на стадо. Дивиться він – збоку біля стада сидить якийсь старий і годує борошняною бовтанкою стару верблюдицю. Підійшов до нього Маммедджан, привітався, і старий йому відповів. От сіли вони, і старий почав запитувати хлопчика:

– Звідки ти і куди йдеш?

– Мій батько пішов пасти верблюдів, і я йду до нього, – відповідав хлопчик.

– Хто ж твій батько? – знову запитав старий.

– Мій батько Бахаветдін-Верблюд, а мати – Бібі, – відповідав хлопчик.

Тоді Бахаветдін-Верблюд обняв хлопчика за шию, поцілував його і сказав:

– Ах, синку, що тобі тут робити? Іди живи в поселенні. Поклади в одну кишеню золото, в іншу – срібло і розкидай навколо себе.

А син йому відповідав:

– Як же це так, батьку: ти будеш пасти тут верблюдів, а я – жити в поселенні?

Батько схвалив слова сина і вирішив повернутися додому. Почали вони збирати речі. Ось батько доручає синові:

– Синку, продавай верблюдів – самців і самок, усіх верблюдів продавай, але тільки не віддавай оцю стару верблюдицю.

Пішов батько у поселення, а до хлопчика приїхав якийсь вершник і запитав:

– Чи не продаси худобу?

А Маммедджан йому відповів:

– Не продам.

– Якщо не хочеш продавати всіх верблюдів, то хоч продай трьох-чотирьох, – попросив вершник.

– Добре, – відповів Маммедджан.

Вершник покрутився в стаді і зловив стару верблюдицю.

Тоді Маммедджан йому сказав:

– Батько не велів мені продавати цю верблюдицю, і я її не продам. Візьми будь-якого іншого верблюда.

Вершник знову покрутився у стаді і знову схопив ту ж верблюдицю. Тоді Маммедджан подумав: «Якщо за верблюдицю він віддасть мені коня, що під ним, і хурджин¹⁰ золота, то я – хай буде що буде – продам цю верблюдицю».

– Гей, вершнику, – сказав Маммедджан, – якщо ти віддаси мені свого коня, я продам тобі цю верблюдицю.

⁹ Пастухи Туркменії, які займалися відгінним скотарством, більшу частину часу були відірвані від своїх родин. Робота пастуха вважалася важкою (вони жили в землянках і куренях, подовгу буваючи під відкритим небом і страждаючи від спеки, дощів та морозу) і небезпечною (постійно доводилося захищатися від хижих звірів та грабіжників).

¹⁰ *Хурджин* – перекидна сумка із шкіри чи килимної тканини, верблюдиця була матір'ю усіх верблюдів у стаді.

Вершник погодився, зійшов з коня, віддав його, взяв стару верблюдицю і подався собі. А слідом за старою верблюдицею кинулися бігти і всі інші. Хлопчик верхи на коні намагався завернути то одного, то другого верблюда, та нічого з того не вийшло. Кінь під ним захропів, роздув боки і упав мертвим. Так верблюди й утекли, тому що та стара Маммеджан залишився пішим серед пустельного степу. Він подумав: «Як же я тепер прийду до батька і що я йому скажу?»

І пішов Маммеджан світ заочі. Несподівано перед ним виникло місто. Серед ночі у безмісячній темряві увійшов Маммеджан у ворота міста. А дочка хана цього міста призначила біля міських воріт побачення юнакові на ймення Маммед. Той Маммед десь загуляв, забув про домовленість і не прийшов. І ось у ту хвилину, коли Маммеджан підійшов до міських воріт, хтось сказав:

– Маммед-джан,¹¹ ось візьми.

Маммеджан підійшов, і у нього в руках опинився хурджин золота. Озирнувся він і побачив двох коней. Маммеджан миттю прив'язав хурджин на спину одного коня. Тут із воріт вийшла дочка хана, вони сіли на коней і вирушили в дорогу. По дорозі Маммеджан не говорив ні слова, і дівчина подумала: «Чому це Маммед нічого на каже мені?» А коли нарешті зійшло сонце, вона побачила, що це зовсім інший юнак. От приїхали вони в якесь місто і оселилися в ньому.

Якось Маммеджан вийшов на вулицю і знайшов намисто. Він повернувся додому, показав його дружині, а та й говорить:

– Такого намиста немає ні у хана, ні у падишаха.

– Якщо так, – сказав Маммеджан, – я піднесу його в дарунок ханові цього міста і познайомлюся з ним.

Він поклав на тацю багато різних речей, а зверху – намисто і вирушив до хана. Хан відразу ж вийшов йому назустріч.

– Мій новий нукер Маммеджан приніс мені в дарунок небачені у нас, рідкісні речі, – сказав хан, посадив Маммеджана на краще місце і подарував гарний халат.

Маммеджан з дружиною зажили тихо і мирно. У тому місті у Маммеджана був друг, якого він дуже любив. Якось, коли пішов дощ, Маммеджан сказав дружині:

– Напни серпик.

Коли дружина Маммеджана вийшла надвір, щоб напнути серпик, її випадково побачив хан. Він відразу ж втратив свідомість. Потім, коли прийшов до тями, хан сказав:

– Я бачив жінку. Неодмінно відшукайте її мені, інакше я вас усіх скараю на смерть.

Поки думали, чия то може бути дружина, друг Маммеджана сказав:

– Я знаю, це дружина Маммеджана.

– Негайно приведіть її до мене! – наказав хан.

– Хан-ага, – почали говорити люди, – не можна насильно відбирати чужу дружину. Треба придумати якийсь привід.

Тоді хан сказав:

– Мої дві дочки ніяк не помиряться через те намисто. Покличте Маммеджана.

Осавул покликав Маммеджана. Не встиг він увійти в двері, як хан каже йому:

– Маммеджане, ти підніс мені намисто, через яке мої дочки ніяк не можуть помиритися.

Треба, щоб ти дістав ще таке саме.

– Буде виконано, хан-ага, – промовив Маммеджан і пішов додому.

Дружина у нього запитує:

– Маммеджане, чому такий сумний?

– Хан-ага велів мені дістати ще таке ж намисто, – сказав Маммеджан.

¹¹ *Маммед-джан* – букв. «дорогий Маммед», тут лагідне звертання. З іменем юнака Маммеджан утворює гру слів.

– Говорила я тобі: не віддавай намисто! Так не послухався, щоб тобі очі повилазили! – закричала дружина.

Осідлав Маммеджан коня і вирушив у дорогу, їхав він, їхав – і перед ним відкрилася долина. Подивився він, а каміння в тій долині точно таке ж, як у тому намисті. Зрадів Маммеджан і вже зібрався було наповнити камінням хурджин, як раптом помітив, що звідкись потекла кров і зразу ж перетворилася в намисто. Маммеджан подумав: «Я розкрию цю таємницю». Підійшов він і бачить – лежить мертва дівчина. Дуже здивувався Маммеджан і вирішив розгадати, у чім тут справа. Подивився він назад, а сонце вже сіло. Вирішив тоді Маммеджан тут заночувати. Ось лежить він, дрімає і бачить, що прийшов дев. Дістав дев склянку, стукнув по ній, і мертва дівчина ожила. Почав дев з дівчиною забавлятися, а на світанку зробив дівчину мертвою, склянку заховав і кудись зник. Маммеджан підійшов, взяв склянку звідти, куди її заховав дев, і стукнув по дівчині. Вона повернулася до життя і сказала:

– Гей, чоловіче, кулан сюди своїми ногами добирається, птах – на крилах, а ти як потрапив?

– Доля привела, – відповідав Маммеджан. – А ти тепер, коли прийде дев, скажи йому: «Кажуть, душа девів знаходиться в іншому місці. Де ж твоя душа?» Дев розсердиться, але ти плач, і він розкаже тобі.

Сказавши так, Маммеджан відніс склянку на місце, приклав каменем, і дівчина знову стала мертвою. А Маммеджан пішов і ліг спати.

Ось дев, нічого не знаючи про Маммеджана, знову прийшов до дівчини. Коли він сидів, розніжившись, дівчина запитала у нього:

– Я чула від батька, що душа девів знаходиться в іншому місці, так де ж твоя душа?

– Хто ти така, щоб запитувати про мою душу? – крикнув дев і дав дівчині ляпаса.

– Відтоді, як я розлучилася із своїми батьками, у мене тут нікого, окрім тебе, не було, – сказала дівчина девові.

– Приготуй тоді овмач,¹² – наказав дев.

Дівчина приготувала овмач. А дев пішов і підняв камінь. З-під каменя, як з отвору посудини, полилася вода. Дев висипав овмач у воду, і з'явилася риба з кільцем у носі.

– Ось це і є моя душа, – сказав дев, показуючи рибу дівчині.

Наступного дня дев подався на полювання, а Маммеджан підійшов до дівчини, оживив її, потім проказав слідом за нею: «Я пірім Вейсел гара!¹³» – і підняв камінь. Кинув він у воду перепічку і упіймав рибу. У цей час несподівано з'явився дев. Та Маммеджан випередив дева і убив рибу. Дев звалився, як підрубана чинара. Піднялася пилюга, зчинилася буря, і навколо потемніло. Потім знову прояснилося, і Маммеджан забрав із собою пері, хурджин з намистом і повернувся додому.

Купив Маммеджан на базарі тканину і сказав своїй першій дружині:

– Пері не вміє шити сукню, поший ти.

– Нехай шие сама, – відповідала перша дружина, – що у неї, рук-ніг немає?

Маммеджан відніс ханові намисто, а на зворотному шляху запропонував одній старій:

– Тітонько, приходь до нас шити сукню. Дамо тобі кілька кранів.¹⁴

– Добре, дитино, – відповідала стара.

Прийшла вона до Маммеджана додому, взяла тканину і ножиці, та замість тканини розкріла собі руку. Тоді пішла стара до хана, показала йому руку і сказала:

– Хан-ага, погані твої справи – раніше у Маммеджана була одна дружина, а тепер стало дві. І ось поглянь, задивилася я на їхню красу і не помітила, як порізала руку.

¹² *Овмач* – їжа із розм'ятих у маслі шматочків гарячої перепічки.

¹³ «*Я пірім Вейсел гара!*» – ймовірно, спотворена суфійська формула; у казці використовується як закляття.

¹⁴ *Кран* – перська срібна монета, одна десята частина тумана (туман – перська золота монета).

- Ідть покличте Маммедджана, – наказав хан.
Маммедджана покликали, і хан сказав йому:
– Маммеджане, ти маєш добути мені молоко левів і тигрів. Це ліки для моєї матері. Даю тобі три дні строку. Якщо не добудеш – обов'язково тебе страчу!
Маммедджан повернувся до своєї дружини з плачем.
– Чому ти плачеш? – запитала його пері.
– Хан велить мені добути молоко левів і тигрів, – відповідав Маммедджан.
Тоді пері сказала:
– Хіба через це плачуть? Іди у таке-то місце: там лежить старий лев зі скалкою в лапі. Ти візьми із собою щипці і шило, підкрадися тихенько і витягни скалку. Потім сховайся, і що б лев не говорив, не показуйся. Тільки тоді, коли прокаже ім'я Сулеймана,¹⁵ ти можеш вийти, і він виконає все, що тобі треба.
Як було сказано, Маммедджан вирушив туди, підібрався до лева і витягнув з його лапи скалку.
– Гей, хто це? Ти помреш! – крикнув лев.
Та відповіді йому не було. Тоді нарешті лев промовив ім'я Сулеймана, і Маммедджан підійшов до нього.
– Ну, чоловіче, – заговорив лев, – ти зробив для мене таке добре діло. Проси тепер, що тобі треба, я все виконаю.
– Мені треба левине молоко, – сказав Маммедджан.
Тут лев крикнув: «Шір!¹⁶» – і з'явилася згряя тигрів. Потім він крикнув: «Пелен!» – і з'явилася згряя левів. Лев дав Маммедджанові два бурдюки і сказав:
– Наповнуй.
Маммедджан наповнив обидва бурдюки і нав'ючив по одному на тигра і лева. Старий лев послав з Маммедджаном ще кілька хижаків і наказав їм:
– Коли проведете його, повертайтеся назад. Маммедджан швидко дістався до міста. Люди, побачивши його, розбіглися і сповістили про все хана. Той вийшов назустріч Маммедджанові і закричав:
– Ах, моя мати врятована!
– Ну, якщо врятована, – сказав Маммедджан, – то відшукай десять баранів, щоб нагодувати звірів.
Маммедджан нагодував хижаків і відпустив назад. Наступного разу захворів сам хан.
– Ідть за Маммедджаном, – наказав він.
– Я геть недужий. Кажуть, є одна молитва,¹⁷ варто лише подивитися на неї, як відразу ж «яблуко заплаче, гранат засміється».¹⁸ Якщо ти не дістанеш її мені, то помреш.
– Добре, – сказав Маммедджан, прийшов додому і розповів про все дружинам.
Тут пері йому й каже:
– Ця молитва знаходиться у злої пері. До неї сто років іти, і ти навряд чи зумієш повернутися. Тому піди і скажи ханові: «Твоє доручення я не можу виконати, а якщо ти і справді хочеш мене погубити, то краще убий сам». Хан же хоче убити тебе, а нас забрати собі.

¹⁵ *Сулейман* – бібл. цар Соломон, який за численними легендами, розповсюдженими у народів мусульманського Сходу, був наділений владою над усіма чарівними силами. Окрім того, він розумів мову птахів і звірів, був надзвичайно мудрим і багатим. Ім'я Сулеймана, який за релігійною традицією вважався правдивим і був пророком Аллаха, увійшло в Коран, чим і пояснюється його популярність на мусульманському Сході.

¹⁶ *«Шір!»* – перс, «лев»; «пелен» чи «пеленг» – перс, «барс, леопард», туркмен, «тигр».

¹⁷ «... є одна молитва» – мається на увазі молитва, записана на папері; за повір'ями, така молитва допомагала при хворобах, пристриту, відваджувала злих духів.

¹⁸ *«Яблуко заплаче, гранат засміється»* – приказка, що підкреслює чудодійну силу молитви.

– Але я дав ханові обіцянку, – сказав Маммеджан, – тому вкажи мені шлях, яким я маю піти.

Пері написала листа, дала його Маммеджанові і сказала:

– Якщо ти доберешся туди, то знай, що тамтешній сторож – моя сестра. Коли ти увійдеш у двері, вона буде намагатися убити тебе, тоді ти віддай їй цього листа.

Пері пояснила Маммеджанові, як добратися, і він вирушив у дорогу. На шляху йому зустрілася зруйнована фортеця. Увійшов він туди і улігся спати. Посеред ночі прискакав вершник на світло-жовтому коні і сказав Маммеджанові:

– Протягни руку!

Той простягнув руку.

– Закрий очі! – наказав тоді вершник.

Маммеджан закрити очі. Потім вершник сказав:

– Відкрий очі, – і Маммеджан відкрив. – Ось житло злої пері, – показав вершник і зник.

Озирнувся Маммеджан і побачив двері. Увійшов він, і тут пері, що охороняла вхід, намірилася його вбити, але він миттю віддав їй листа. Пері прочитала листа і розсердилася на свою сестру.

– Хіба посилають на смерть такого гарного юнака?! – скрикнула вона.

Потім пері відвела Маммеджана і сховала його в одній з кімнат, наказавши:

– Не їж і не пий, а лягай спати. Якщо спробуєш вийти, щоб поїсти і попити, про тебе дізнаються і нас обох уб'ють.

Настав вечір, пері постелили постіль, приготували усілякої їжі і пішли. Прийшла зла пері та лягла спати. А Маммеджан вийшов, з'їв усю їжу і теж улігся. Вночі зла пері захотіла їсти. Дивиться вона – а їжі-то й немає. Вранці вона хотіла перебити усіх пері, але ті запросили пощади, і цього разу вона їх помилувала. Наступного дня пері знову постелили постіль, приготували їжу і пішли. Зла пері порізала собі палець, посипала його сіллю і уляглася. Вночі Маммеджан вийшов, поїв і хотів було піти, але тут зла пері сказала:

– Підійди поцілуй мене один раз, а потім іди.

Маммеджан підійшов, щоб поцілувати її, а зла пері раптом обняла його і затягнула до себе під ковдру.

Вдень і вночі вони лежали, обнімаючись, а на восьмий день вийшли з кімнати і забажали влаштувати бенкет для всіх пері. Тоді сестра дружини Маммеджана сказала йому:

– Ти прийшов сюди за молитвою, але не подавай виду, що знаєш мене. А коли зла пері сьогодні почне наряджати тебе у різний одяг, ти сиди сумний, не усміхайся. «Що з тобою?» – запитає вона, але ти не говори ні слова, поки вона не поклянеться пророком Сулейманом.

І Маммеджан сидів опустивши голову, точно так, як його навчили, і на всі слова відповідав мовчанкою. Нарешті зла пері сказала:

– Не журись у день мого свята. Клянусь пророком Сулейманом, я виконаю те, що ти бажаєш.

Тоді Маммеджан розказав: так і так, я прийшов за такою-то молитвою.

– Ось ця молитва, але тільки не ходи до хана, навіть коли він кричатиме, що розрубає тебе на шматки. А якщо потрапиш у біду, то спали ось це волосся, і я миттю з'явлюся біля тебе, – сказала зла пері і дала Маммеджанові пасмо свого волосся.

Через кілька днів Маммеджан сказав:

– Я хочу повернутися додому.

Тоді зла пері покликала до себе інших пері і запитала:

– Скільки часу вам треба, щоб дістатися та-кої-то країни і повернутися назад?

– Три години, – відповіли вони.

– Ви брешете! – сказала зла пері і вигнала їх.

Покликала вона інших пері і запитала:

– Скільки часу вам треба, щоб добратися туди й назад?

– Дві години, – відповіли вони.

– Добре, – сказала зла пері і відправила їх.

Пері ці летіли дуже швидко, і кожна з них викроїла п'ять хвилин, щоб провести час з юнаком.

Прийшов Маммеджан до хана і сказав йому:

– Хан-ага, ось молитва, можеш подивитися, але я її тобі не віддам.

– Молодець, – промовив хан. – А тепер, щоб покінчити з цим, побудуй для мене палац, і щоб у нього було четверо воріт, і нехай біля одних воріт буде літо, біля других – осінь, біля третіх – зима, а біля четвертих – весна.

– Тоді, хан-ага, нехай з цього дня ніхто не стріляє голубів і соколів, – сказав Маммеджан.

Хан розіслав у народ указ. А Маммеджан підпалив волосся злої пері, і миттю прилетіла згряя голубів. Зла пері увійшла в дім Маммедджана, сіла поруч нього, а інші пері прислужували їм.

– Ну, Маммеджане, що з тобою сталося? – запитала зла пері.

Маммеджан розповів про повеління хана. Тоді зла пері наказала:

– Сьогодні ж вночі збудуйте палац, як повелів хан.

Пері збудували палац. Назавтра хан прийшов до Маммедджана і сказав:

– Молодець, Маммеджане, тепер ходімо до палацу.

Маммеджан погодився, і вони пішли до палацу. Дивляться, а там все зроблено ще краще, ніж наказав хан. Повернувся хан додому і усівся, не знаючи, що робити. Вирішив він порадитися з тим «другом» Маммедджана.

– Вели йому принести звістку від твоїх померлих батьків, – порадив той.

Хан покликав Маммедджана і сказав йому:

– Маммеджане, все, що я наказував, ти виконав, а тепер принеси-но мені звістку від моїх померлих батьків.

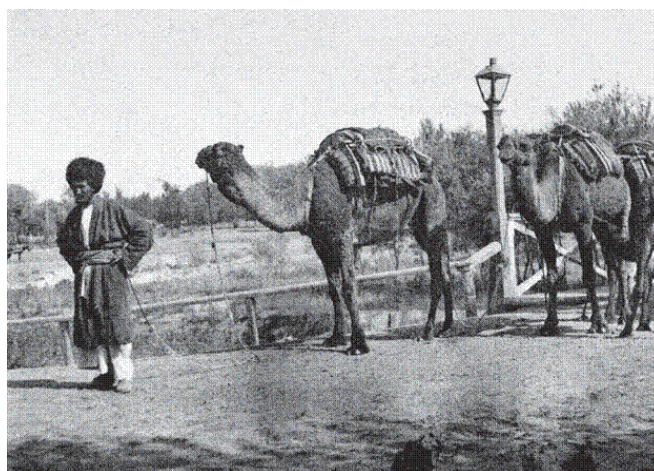
– Добре, – погодився Маммеджан.

Маммеджан прийшов додому і порадився із своїми дружинами. Зла пері сказала:

– Піди до хана і попроси, щоб звалили докупи десять в'юків дров. Скажи, що ти збираєшся полетіти разом з димом.

Маммеджан прийшов і сказав:

– Хан-ага, звели скласти десять в'юків дров.

Мерв. Текінець з караваном

Хан велів скласти десять в'юків дров, Маммеджан заліз наверх, і дрова підпалили. Тут прилетіли дві пері і, підхопивши Маммеджана з обох боків, понесли додому. Зла пері написала листа ніби від імені померлих батьків, друзів і близьких хана. І нібито від батька хана зробила особливий припис: «Тут країна як країна і дім як дім. Нехай мій син прийде сюди. Я вже не справляюся з ханською владою, старий став. Тому нехай мій син неодмінно сюди прийде».

Через кілька днів Маммеджан прийшов до хана і віддав йому цього листа.

– Як ти повернувся, Маммеджане? – запитав хан.

– Хай тебе не турбує те, як я повернувся. Хіба я не приніс тобі листа від твого батька? – відповів йому на це Маммеджан.

Прочитав хан листа, і захотілося йому відправитись до свого батька. Велів він знову скласти кілька в'юків дров, забрався наверх зі своїми друзями і близькими, і наказав підпалити дрова. Навколо хана почав підніматися густий дим, і хан закричав:

– Ой, я не злітаю!

– Не турбуйся, злетиш, коли спалахне полум'я! – крикнув Маммеджан.

Так хан і друзі хана згоріли. А Маммеджан сказав людям:

– Мене врятували пері, а з цими покінчено. Вибирайте тепер ханом, кого хочете.

Спільнота посадила на ханський трон Маммеджана. Став Маммеджан ханом, і ось якось, коли зла пері лягала спати, він зітхнув.

– Чому ти зітхаєш? – запитала у нього пері.

І Маммеджан попросив її перенести до нього його батька. Тоді зла пері наказала двом іншим пері:

– Ідіть перенесіть батьків Маммеджана.

Пері полетіли, підхопили Бахаветдіна-Верблюда і його дружину у той час, коли ті спали, і тихенько перенесли їх у прекрасний дім. Бахаветдін-Верблюд відкрив очі і промовив:

– Дружино, чуєш, дружино, думається мені, що ми померли і потрапили на той світ.

– А я думаю, – сказала дружина, – що це Маммеджан переніс нас у цей дім, де пахне усілякою всячиною.

– Та ні, – заперечував Бахаветдін, – ми, мабуть померли і потрапили в рай.

Через деякий час з'явилися Маммеджан і пері. Привіталися вони з батьками, і всі почали одне одного розпитувати.

– Синку, а як здоров'я нашої рідні? – запитав Бахаветдін.

– Я сам хочу запитати тебе про наших родичів, батьку, а ти запитуєш у мене, – відповідав Маммеджан.

– Так хіба ми не померли і не потрапили на той світ? – запитав тоді Бахаветдін.

– Ні, батьку, ви не померли і знаходитесь на цьому світі, – сказав Маммеджан.

І тут батько з сином і всі навколо зраділи.

* * *

Бібі Патма

У туркменів покровителька жіночих робіт. Персонаж походить від образу мусульманської святої Фатіми. Фатіма в мусульманській традиції міфологізований образ дочки Мухаммада. Небагата подіями історія життя реальної Фатіми (померла у 633 р.) доповнюється в мусульманському переказі епізодами, які свідчать про «святість» Фатіми і підтверджують «чудеса», які вона творить. Її народження оголошують «чудесним», а шлюб з Алі – рішення Аллаха. За переказами, в день Страшного суду Фатіма посяде почесне місце, а з її нащадків будуть виходити махді.¹⁹ Вважається, що Фатіма здатна захищати людей від злих сил. Як розповідають, ще Мухаммад зміг вберегтися від проклять ворогів, оточивши себе членами родини Фатіми. Традиційний символ-оберіг – рука з розведеними в різні боки пальцями – часто називається «рукою Фатіми».

* * *

Твори добро

Твори добро, від бід людських душі не відвертай,
Чи гідний вчинок, а чи ні – ти не суди і край.

Доки живеш, ти добрим будь, живи в ім'я добра.
І добрих справ із рук своїх ніяк не випускай.

Сам пильним оком примічай нещастя і біду,
Хто потерпає від недуг, ти ліки йому дай.

Для гостя двері відчини, гостинним будь завжди —
Знайомий він тобі, чи ні, як друга пригощай.

О Кятібі,²⁰ слова в народ перлинами кидай!
Та похвали, а чи хули за них ти не чекай.

Кятібі

* * *

¹⁹ *Махді* – у мусульманській міфології «ведена» (Аллахом) людина, оновитель віри напередодні Страшного суду свого роду міся.

²⁰ *Кятібі* (1803–1881) – туркменський поет. Народився в аулі Караган поблизу нинішнього Бахардена, де й пройшло його життя. Навчався в медресе Бухари і Хіви, після працював учителем на батьківщині.

Буркут-баба

«У туркменів був звичай приносити в засушливі роки у жертву козеня покровителю дощу Буркут-ата з метою вимолити у нього вологу. Козеня (овлак) убивали на якому-небудь пагорбі».

Б. А. Каррієв

Буркут-баба (Буркут-ата, Буркут-дівана) в міфології туркменів господар дощу. Персонаж доісламського походження, в його образі переплелися риси землеробських і шаманських божеств. Буркут-баба поганяє хмари нагайкою, від чого і народжується грім та блискавиця. Буркут-баба повідомляли про те, що потрібен дощ, прив'язуючи на пагорбі голодну козу (коза мекала від голоду, сповіщаючи божество про необхідність небесної вологи для проростання рослин: аналогічний обряд відомий у калмиків, аварців, лезгинів). У міфах Буркут-баба володіє віщими знаннями про майбутнє, вступає у суперечку з самим Аллахом. В одному з міфів Аллах обіцяє задовольнити будь-яке бажання того, хто простоїть 40 днів на одній нозі. Цю умову виконує Буркут-баба і просить знищити пекло. Аллах доводить Буркут-баба, що пекло треба зберегти, і Буркут-баба (в одних варіантах міфа) погоджується, або ж (в інших варіантах) руйнує одне з відділень пекла. За деякими версіями міфа, Буркут-баба зухвало сперечається з Аллахом і погрожує йому силою. У ряді міфів Буркут-баба приписують владу над життям і смертю. Він дарує потомство бездітним батькам (або примушує Аллаха зробити це); просить Аллаха оживити померлого єдиного сина старої, а коли той відмовляється, піднімається в повітря за ангелом смерті Ізраїлом і розбиває пляшку, в яку той запроторив душі семи (в інших варіантах – тисячі) людей, у т. ч. сина старої.

Уявлення про ангелів, які ганяють хмари і спричиняють грім ударом нагайки, є в міфологіях і деяких інших тюркомовних народів (наприклад, ангели Маккай і Макул у казахів), але міфи про них не збереглися. Сліди уявлень про істот жіночої статі, які спричиняють грім і блискавиці, окрім туркменів (Гарри-мама), збереглися у узбеків (Момо-Кульдурок, Момо-Гулдурак). Образ Буркут-баба відомий також у узбеків, казахів і таджиків (Дівана-і Бурх, Дівана-і Борх, Шайни-Бурхи-діуана), але у них він не має функцій «господаря» дощу.

Буркут-баба близький з образами Симурга і Гаруди (фантастичний птах індійських аріїв). На зв'язок з фантастичним птахом вказує саме ім'я «громовика» – «Беркут – батько» чи «Орел – батько», а також те, що як і Гаруда, крик якого нагадує грім, Буркут-баба нагайкою «спричиняє» грім. Міфічний птах арійців приніс людям живучу вологу. Від Буркут-баба туркмени також чекали вологи у вигляді дощу, приносячи йому жертви.

Гробниця Буркут-ата, чи «святого Буркута» (Буркут-овля), знаходилася на східній околиці Ашгабада і слугувала у давні часи місцем поклоніння. Інколи ототожнювали Буркут-ата з легендарним батьком Коркутом. Місто Коркута (Горкудинг дати) місцеві жителі показували професору Каррієву на півдні Туркменії, в районі Кара-Кала.

«До того ж кола шаманістських уявлень відноситься ізольоване туркменське свідчення про Коркута як «господаря дощу». Замовляння погоди магічними засобами, зазвичай за допомогою «дощового каменя» (яда, джай), належить до числа найдавніших і широко розповсюджених шаманських обрядів тюркомовних народів Сибіру і Середньої Азії і засвідчене в практиці огузьких «жерців» (тобто шаманів) вже на самому початку Х ст.».

В. М. Жирмунський

Відомі легенди про Буркут-дівана (Буркут-баба), який протягом сорока днів стоїть на одній нозі і наче уподоблюється рослині і таким чином впливає на урожай. На святі жнив, яке

відбували в давнину на честь аграрного божества, гойдалися на гойдалках – чим вище злітали, тим більше ніби впаде дощів, що принесуть гарні врожаї і «змиють» гріхи за минулий рік.

За віруваннями туркменів, Буркут-дівана – покровитель дощу. Вважається, що розпоряджатися дощем Буркуту доручив бог. Буркут гуляє по небу, жене хмари туди, де потрібен дощ і б'є їх батогами. Слід батога – блискавка; грім – звук удару чи крики і стогін дощових хмар. У міфах і збірниках життя святих Буркут-баба протиставляється Аллаху, що, можливо, є відбитком боротьби ісламу з культом місцевих доісламських божеств.

На кінець XIX ст. культ Буркута переважно став пастушим, скотарським. Ушанування покровителя дощу втратило зв'язок із зрошувальним землеробством. Лише пастухи в пісках приносили в жертву Буркуту козу, бо в пустелі дощ був бажаним, там зрошування не було.

В ім'я Буркута входить слово «дівана». У народів Середньої Азії воно означає «мандрівник», «убогий». Туркмени пояснюють: Буркут називається «дівана» тому, що завжди мандрував, не мав родини і постійної домівки, роздавав іншим те, що йому дарували люди. Туркменський класик Махтумкулі словом «дівана» називає дервіша. «Дівана» також юродивий, біснுவатий, одержимий. У туркменських віруваннях і легендах Буркут наділений і цією властивістю.

Чарджуй. Місцеві мешканці

Продаж молока

* * *

Не зволікай, юначе, бачити цей світ,
Хай спогад юних літ благих залишиться.
Краплини радощів в сумній безодні бід
Збирай, кохай, мандруй, хай добрий слід залишиться.

Життя нам треба, наче дівчину, любить,
Лише невдахам вік нудний в образі жить.
Кочівники підуть, і пісня відзвучить,
Та все ж від колеса в пустелі слід залишиться.
І скаже Кеміне²¹ помреш і ти, на жаль,
Прах віддаси землі, і відлетить душа,
Переберуть твою скарбницю до гроша,
Але синам твоїм увесь цей світ залишиться.

Кеміне

* * *

Багато хто заздрив винахідливості і дотепності Кеміне, завдяки яким він відбивав нападки піра.²²

– Де ти ховаєш мішок із своїми жартами і влучними слівцями? – запитували вони у Кеміне. – Ми б хотіли його вкрати.

– Вам доведеться вкрати мого кожуха, – розсміявся поет. – Усе діло в ньому. У кожному шві – жарт, під кожною латкою – дотеп.

Усе життя Кеміне проходив в одному й тому самому кожусі. Він був старий – латка на латці.

Якось навколо нього зібралася молодь. Один хлопець запитав:

– Молла²³ Кеміне, коли було пошито вашого кожуха?

– Юні друзі, – відповів поет, – не задавайте мені таких важких запитань. Мій кожух створювався не один рік. Ось ця латка, наприклад, була пришита п'ять років тому, а он та – десять. Наступного разу покажуть яка саме частина кожуха вас цікавить.

* * *

²¹ *Кеміне* (Мамедвелі; 1770–1840) – туркменський поет-класик. Народився в родині дехкан (дехканин, дайханін – селянин, землероб), усе життя бідовав. Навчався в медресе Бухари при підтримці родичів. Поневірявся на чужині, батрачив у Хіві. Прославився правдолюбством та гострим язиком, що й заважало йому у досягненні життєвих благ. Велика кількість анекдотів про Кеміне присвячена його легендарному рваному кожухові.

²² *Пір* – духовний наставник, священик, керівник общини віруючих мусульман.

²³ *Молла* (мулла) – мусульманська духовна особа; інколи так називали учителя або просто грамотну людину.

Вейс-баба

Вейс-баба (Вейсель-кара) у туркменів покровитель розведення верблюдів. Він посилає героєві крилатого нара – казкового одnogорбого верблюда, який швидко доставляє його до потрібного місця. Чудесний нар (арабське «джелмай») зустрічається і в епосі, наприклад, у «Книзі мого діда Коркута»: «Щоб врятувати своє життя, він вирішив змінити місце свого проживання. Для цього він сідає на крилатого нара й їде на один край світу: там – далеко, смерть не знайде його, думає Хорхут».

* * *

Верблюденя

Похитьки, без нагляду, неспішно,
Кланяючись кожному ростку,
Верблюденя – іще мале, потішне —
Човником рудим снує в піску.

Повз круті барханів каруселі
Змалечку без нянечки, а втім —
І куди воно піде з пустелі,
Як йому пустеля – рідний дім!

Агагельди Алланазаров

* * *

Пилюка в очі – тактика

Юрій Ботяков

Ще сто років тому туркмени були грозою Середнього Сходу.

У середині XIX ст. для жителів прикордонних районів Ірану, населення Хівинського ханства, стихійним лихом була звістка про аламан – військовий набіг з боку Каракумів. Туркмени, які здавна освоїли простори великої пустелі, користувалися заслуженою славою прекрасних кіннотників: не випадково правителі Ірану й Афганістану, еміри Бухари і хівинські хани намагалися залучити на службу своїх неспокійних сусідів: туркменська кіннота була найбоекватнішою частиною їхніх військ.

Війна в пісках вимагала особливого уміння і навичок. Інколи найвідповідальнішою частиною військової операції було пройти через море барханів і залишитися при цьому непомітним для супротивника. Вода – ось що вирішувало успіх війни в пустелі. Кількість глибоких колодязів з необхідним запасом чистої питної води була обмежена, до того ж вони були добре

всім відомі. А тільки вони й могли швидко напоїти тварин і людей у великому загоні, тому доводилось вирушати в дорогу малими силами. Усі в пісках прямують до колодязів, тому там зазвичай і підстерігала небезпека. Засідка біля колодязів була улюбленим прийомом у тактиці туркменів. Робили і так: відомі колодязі засипалися, а замість них відкривалися нові, про які знали лише «свої». Інколи їх просто приховували. Тим більше, що це не так уже й складно зробити: каракумський колодязь не має монументального оформлення, при необхідності його вузька горловина покривалася міцним туркменським килимом. Пройде зовсім небагато часу, і тільки знаючі люди відшукають по прикметах джерело в морі піску.

Та люди і тварини все одно не змогли б існувати в пустелі без запасу води, взятого із собою. Тому військовий загін зазвичай мав караван супроводу (рухливу базу) із запасом води, фуражу і зброї. Такий караван називався «верблюжим військом». Тут знаходилися найдосвідченіші у військовій справі люди: потрапить караван до рук ворога – і на всіх чекає неминуча смерть.

Рухатися з караваном справа складна – зазвичай кінноту відділяло від каравану супроводу не менше 100 км. Щоб частини загону не загубилися, між ними курсував досвідчений зв'язківець, передаючи команди. Вершники, відриваючись від бази, брали з собою запас води й їжі, щоб протриматися пару діб до підходу свого горбатого транспорту. Особливо славилися швидкохідні верблюди породи нар. Таке «відставання» каравану було необхідне з ряду причин. Не вдалася операція, і кіннотники відкочувалися назад, не втрачаючи своїх запасів. Окрім того, жодна військова операція не могла б бути прихованою, якщо б кіннота і верблюди рухались недалеко одні від одних: біля транспорту стоїть безперервне ревище верблюдів, чутне на відстані кількох кілометрів. Ні про який несподіваний напад нічого було й думати. Та й не можна було сильно підганяти навантаженого верблюда. А якщо змусити цих тварин проходити за добу понад 50, а в екстремальних випадках 90 км, то все верблюже військо швидко полягло б у пісках від перевтоми.

Тому туркмени часто, щоб знешкодити ворога, просто старалися відбити його верблюдів і відігнати коней: сама пустеля краще від будь-якої атаки розправиться із супротивником. Та яким би незмінним не був верблюд для ведення військових дій у пісках, головною запорукою успіху в бою був кінь. Туркменські скакуни знаменитої ахалтекінської і йомудської порід несли своїх вершників з дивною швидкістю і витривалістю. Всього тиждень, а інколи і 5 днів, і вершник був за 1000 кілометрів від дому. Інколи з поклажею у 190 кілограмів такий кінь робив переходи до 50 км на день. Та все ж, коли була така можливість, вершники старалися не пересуватися вдень по розпеченій пустелі: ноги коня у піску обгоряли, і їх доводилося обгортати тканиною. Літня ніч у пустелі прохолодна настільки, що легко одягнена людина ніяк не може дочекатися сходу сонця, така ніч – ідеальний час для переходу. Ніч приховує людей і вказує їм дорогу – яскраві, неправдоподібно великі у чистому повітрі зірки були найкращою картою для досвідченого сердара – вождя.

Хоч міцними і витривалими були верблюди і коні, та перевантажувати їх було не можна. Вершник не брав із собою нічого зайвого. У хурджумі (перекидній торбині) ячмінь для коня, трохи сухих перепічок-кульче для себе та бурдюк із міцної козиної шкіри, в який поміщається 3–4 відра води. Не буде мучити голод, якщо розвести в окропі маленьку кульку курта – сушеного сиру: вага мізерна, а користь велика. Голод можна було утамувати і жменю горіхів – на пагорбах прикордоння з Афганістаном росли фісташкові гаї. Навіть щит був важким для дальнього походу, а легка і міцна фісташкова палиця може відбити навіть удар шаблі. Від дамаських клинків туркмена у ХІХ ст. рятували не обладунки, а короткий кожух-постун, а то й одягнені один на одного кілька халатів. Усе своє нехитре спорядження приторочував туркмен разом з кінською попоною у вигляді згортку до задньої луки сідла.

Якщо доводилося атакувати супротивника на відкритій місцевості, наприклад, на караванній стежці, то головним прийомом були правильно організована засада і раптовий напад.

При цьому туркмени уміло застосовували «димову завісу»: із оглушливими криками, високо піднімаючи пилюку, вони вилітали з-за бархана, інколи повністю закриті нею наче хмарою, а піднятий стовп піску нісся на неприятеля.

Часто туркменам доводилось діяти і проти укріплених пунктів. У такому випадку вони чекали ранку, і коли на світанку відкривалися ворота для вигону худоби, нападники вривалися у поселення. А якщо ворог був насторожі, то в хід йшли штурмові драбини, запас яких був у каравані. Відомі й інші прийоми. Можна було, наприклад, розмотати салле – головну пов'язку, прив'язати до каменя і закинути на стіну. Не випадково у туркменській молоді була популярною гра під назвою «тах'я качарди» («дістань шапку»). Тюбетейку клали на високу (до 3 м) стіну. А далі треба було розбігтися, відштовхнутися ногою від стіни, щоб другою дістати головний убір. Навики, які набувалися у такій грі, не пропадали марно під час штурму фортечних стін.

Чарджуй. Караван верблюдів

Загін був невеликим, тому, коли справа доходила до сутички, успіх залежав від уміння і виучки кожного. Всі учасники набігу – аламанчики – перед походом давали клятву сердарові і один одному на вірність. Ритуал був простим: в землі виривалася ямка, куди плювали всі учасники набігу. І навіть якщо вождь був нездатним керувати, до кінця операції його накази виконувалися беззаперечно. Взаємовиручка туркменів була бездоганною. Убиті і поранені обов'язково виносилися з поля бою, покинути тіло товариша вважалося соромом. Практично неможливо було знайти серед туркменів зрадника.

У кожного загону був свій «секрет»: сердар знав дорогу, хтось прекрасно орієнтувався вночі, були спеціалісти по колодязях, хтось обов'язково умів влучно стріляти на скаку. Часто в загоні був ісчі – слідопит, який умів по напівзасипаних піском слідах сказати: пройшов мирний караван чи військовий загін, скільки коней у загоні, чи втомлені коні, з вантажем чи ні.

Худоба для кочівника туркменина була головним сенсом його життя. Заради неї робилися набіги. І навіть полонених, захоплених в аламані, продавав туркмен на ринках Хіви і Бухари, щоб купити овець і верблюдів.

Керувати малорухливим овечим стадом, коли за спиною погоня, важко і небезпечно, тому здобиччю ставали бранці, цінні речі і худоба, здатна швидко рухатися: коні і верблюди. Загін перелаштовувався. Першими відходили коні з грузом, найсміливіші і найдосвідченіші воїни йшли в ар'єргарді, прикриваючи відхід товаришів. Тепер головне – пустити погоню по обманному сліду, щоб врятуватися самим, відвести караван, не втратити здобич. Туркмени розсипалися в різні боки, змушуючи супротивника гадати, в який бік спрямувати погоню, лили в пісок олію, імітуючи слід свіжої кінської сечі. «Вони поруч», – вирішить супротивник і буде підганяти коней, витратити сили, а вони тим часом вже далеко. Можна було ще підв'язати під хвіст коням мішечки, і тоді гній, який міг видати просування загону, не наведе ворогів на слід.

Закаспійська область. Випічка чуреків у текінців

* * *

Гарри– мама

У міфології туркменів уособлення громового неба у жіночій подобі, бабуся-громовиця. Грім стається від того, що Гарри-мама рве свій санач (бурдюк із козлиної шкіри для зберігання гурта – сухого сиру), а за іншими версіями – своє хутро.

* * *

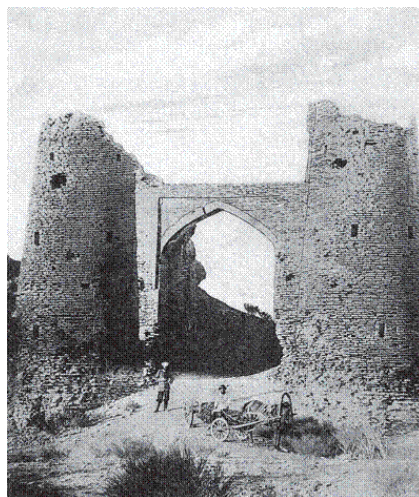
Герогли

Кер-огли, Кер-оглу, Гер-огли, Гор-огли, Гьор-огли, Гуруглі, Гургули. У міфологіях туркменів, турків, азербайджанців, узбеків, казахів, каракалпаків, таджиків, середньоазіатських арабів, грузинів, вірменів, курдів герой-воїн, поет, співак і музикант. Герогли – центральний персонаж однойменного епосу, основний зміст якого – боротьба Кер-огли і його дружини проти поневолювачів. За туркменською, узбецькою і таджикською версіями, мати Герогли помирає, будучи вагітною, і він народжується в могилі (одне з пояснень його імені – «син могили»). Батька (в туркменських варіантах – діда) Герогли осліплює хан (звідси друге пояснення його імені – «син сліпого»), і герой росте, мріючи помститися йому. Герогли наділений надзвичайною силою, йому покровительствує пророк Хізір, святі чільтани. Юнаком він стає володарем чудодійної зброї, причому, за деякими варіантами епосу, ерени, духи-покровителі, дарують йому меч, викуваний з небесного металу. Сліпий батько (дід) виростив для Герогли крилатого коня Гир-ат (Гир-ата, Кирата), наділеного багатьма чудесними якостями. Змужнівши, Герогли убиває кривдника-хана і будує в горах неприступну фортецю, притулок знедолених, Чандибіль (Чамбіль, Ченлі-бель, Шімлі-биль, Чамбулі Мاستон), де живе зі своєю дружиною, не підкоряючись правителям. До розповсюджених переказів про Герогли відносяться також історія викрадення ворогами Герогли коня Гирата і його визволення героєм, добування Герогли жінок для себе і своєї дружини. У туркменській версії Герогли одружується на мудрій пері Ага юнус, порадами якої завжди керується. В узбецьких дастанах у нього три дружини-пері: Юніс, Мяскал і Гюльнар. Не маючи дітей, Герогли усиновляє юнака Овеза (Аваза, Ейваза, Ховеза), який посідає одне з перших місць у дружині Герогли. У туркменському і узбецькому варіантах епосу присутній і другий названий син Герогли – Хасан.

Сказання про смерть Герогли мало розповсюджені. В одному з варіантів епосу, Герогли, вже старий, йде паломником у Мекку і на тому шляху гине в бою з ханами-ворогами; в іншому варіанті – Герогли взагалі не помирає, а у віці 120 років йде в гірську печеру. Відома версія, за якою Герогли перед смертю мандрує в підземний світ.

Специфіка деяких переказів про Герогли дозволяє припустити, що одним із джерел послугували шаманські міфи. Можна також припустити, що в образі епічного Герогли відбилися риси реальної історичної особи, яким представляють Герогли деякі документи XVI–XVII ст.

* * *

Руїни давнього Мерва. Ворота Байрам-Алі Хан-Каля

Герогли вільний, наче птах.
Мов срібло, (сяють) груди твої.
Наче сокіл, птах ловецький,
Як схоплю я здобич, що скажеш ти?
Сокіл чи яструб – утілення волі, відваги і сили.
Битва соколів ворону відлякує,
Вдалину від них вона свій лет спрямує,
Сотня качок проти сокола не в залік,
Хоч би тисяча їх буде – все одно!

Махтумкулі²⁴

«Махтумкулі, відмовившись від традиційної «придворної» літератури, звертається у своїй творчості до реального життя народу. Розміром вірша він обрав форму «гошиук», – розповсюджений жанр давньої огузької літератури, під тиском арабської і перської літератури ледве не втрачений назавжди. За допомогою художніх засобів поетові вдалося показати життя народу, його мрії і намагання».

Джора Аллаков

«Єдиним тюркським народом, який має свого національного поета, є туркмени; Махтумкулі, що жив у XVIII ст., було визнано туркменами, що жили на території, починаючи від Ставропольської губернії і аж до берегів Амудар'ї».

*В. В. Бартольд. Из истории тюрков.
Петроград, 1917, с. 12–13.*

«Вамбері опублікував 41 поезію популярного, суто національного туркменського поета Махтум-кулі XVIIIст. ...Махтум-кулі, так само, як інші улюблені туркменські поети, складав свої вірші не чистою туркменською мовою, ба мішаною літературициною, з сильним впливом елементів джагатайських».

Агатангел Кримський

* * *

Герогли

Фрагмент туркменського епосу

...Ну добре, то про кого зараз піде мова?

²⁴ *Махтумкулі* (псевдонім – Фрагі, який дослівно означає: «розлучений, відсторонений»; близько 1733–1880) – класик туркменської літератури. Освіту отримав у сільській школі, де вчителював його батько, і в медресе Шіргазі-хана в Хіві. Працював майстром по сріблу, багато мандрував, був у полоні в іранців. Із літературної спадщини дійшло десять тисяч рядків. Махтумкулі один із перших відмовився від арабо-перської метрики, замінив її народною силабічною системою.

Оговтався Герогли від ран, повернув собі милого Овеза і, як і раніше, почав чубити ворогів. Увесь рік Герогли воював – і все з Нішапуром. Їхав – рубав, і повертався – рубав.

Про кого зараз піде мова? У Нішапурі правив падишах Бали-бек. Покликав він якомсь своїх підлеглих і сказав:

– Дайте пораду, джигіти, як тут бути. Цей поганий крадій віслюків, злодій з великої дороги, руйнує країну...

Наближені відповідали:

– Покличте його до себе, тасгире,²⁵ дайте йому щедри дари, подаруйте йому коня, гарний одяг. І укладіть з ним перемир'я, тасгире!

У падишаха був старий візир. Покликав його падишах і сказав:

– Премудрий візире! Ось що радять мені мої прибічники. А що скажеш мені на це ти?

– Дурну пораду дають тобі, тасгир. Розбійник прийме твої дарунки, надіне твої халати, візьме коня, а повертаючись додому, твою крану пограбує, і – шукай вітра в полі. Недарма кажуть: вовчєня не приручити. Не годиться жити, тасгире, потураючи розбійнику і злодію!

– А якою буде твоя порада, візире?

– Я дам тобі таку пораду, тасгире: кажуть, що у розбійника є кінь, Гир-ат, названий Меджун-Делі.²⁶ Ще кажуть, що розбійник став відомим Герогли лише завдяки коневі. Якщо він не на коні, якщо немає під ним Гир-ата, йому кажуть, не підняти і камінь в десять сірі.²⁷

– Але як же ми зможемо заволодіти Гир-атом, візире?

– Силою ним не заволодієш. І за гроші його не купиш. Але коли не поскупитися на нагороду, в нашій фортеці знайдуться метикуваті люди, які зможуть привести до тебе Гир-ата. Хитрість допоможе тобі заволодіти конем, тасгире!

Сподобалася падишахові порада, і повелів він глашатаям зараз же оголосити по фортеці: «Хто візьметься привести до мене Гир-ата, коня розбійника Герогли, тому я відразу видам п'ятсот золотих, а коли приведе коня – призначу розпорядником води арика, і він усе життя буде жити за рахунок казни!»

Жили у фортеці чоловік і жінка, було їм по сто вісімдесят років. Чоловіка звали старий Ленгер, а дружину – Шахмамаї-Зулман. Називали її також Хірс-бібі. Стара сказала чоловікові:

– Послухай-но, старий Ленгере! А може, мені вдасться привести коня?

– Ох ти, підла стара! Адже я добуваю собі на прожиття продажем бязі алачі, якути тчеш. Чи з голоду мені пропадати, якщо ти підеш?

– Та ні ж! Кажуть же, що пообіцяв падишах сто золотих. Я і залишу їх тобі. Коли помирати будеш – помреш не голодним.

– Ну, то йди, може що і вийде у тебе, – відповів старий.

Пішла стара до падишаха. Вклонилася і стала, шанобливо схрестивши руки на грудях.

– Кажі, стара, що привело тебе до мене?

– А що казати: потрібен тобі Гир-ат – відраховуй, тасгире, п'ятсот золотих!

– Як же ти, стара та немічна жінка, роздобудеш коня?

– Що відповісти тобі, тасгире? Ніхто із смертних конем не заволодіє. Зможу лише я привести, навчена хитрощам і заклинанням.

Стару знали всі. І візирі підтвердили:

– Так, тасгире, коли і суджено смертному привести коня, то зробить це лише стара. Не знайти їй рівних у хитрощах та заклинаннях, тасгире! Вона навіть чує, як рухається змія під землею...

²⁵ Тасгир – шанобливе звертання.

²⁶ Меджун-Делі – обидві частини клички коня означають «біснуватий», «божевільний».

²⁷ Сірі (сири) – міра ваги, кілька десятків грамів.

Погодився падишах і наказав видати їй п'ятсот золотих. Стара взяла мішок з грішми і анбал²⁸ відніс їх їй додому. Гроші вона віддала старому Ленгеру, собі купила віслюка за п'ять золотих і приєдналася до каравану, що йшов до Гурджістану...²⁹

Шлях довгий, а слово коротке. В один із днів, коли опустилися сутінки, караванники почали турбуватися і передавати один одному: «Тягни верблюда сильніше, говори тихіше!» Зрозуміла вона, що не просто це, погнала свого віслюка до караванбаші.

– Гей, караванбаші! Щось ви поспішаєте сьогодні! Чи не сталося, бувай, чого?

– Проходимо ми, шановна, повз Чотирьохгірний Чандибіль. Править ним бек Герогли. Якщо не проминемо цю місцину до сходу сонця, розорить нас даниною. Ось і хочемо уникнути поборів.

Почула стара ім'я Герогли з Чандибіля, почала притримувати віслюка, щоб відстати від каравану.

«Допоможе Аллах, виїде Герогли оглядати караванний шлях; побачить мої сліди, і, можливо, вдасться мені заманити його».

Так думала вона злізаючи з віслюка, зняла одяг і почала рухатися, торкаючись задом землі.

... Наступного дня каже Герогли:

– Косе, закінчилися гроші у нас, скоро їсти нічого буде. Поїдьмо, оглянемо караванний шлях – хто проїздив, хто проходив!

– Отакої, Герогли! Сам їдь, сам дивись. А я думаю, навряд чи зараз там знайти що можна...

– Добре, – відповів Герогли і поїхав сам. Побачив він слід великого каравану. Поїхав Герогли по сліду, погнався за караваном і тут запримітив, що в бік повернули сліди віслюка. А поряд були ще якісь дивні сліди.

Пішов він по цих слідах. То піднімався вгору, то спускався вниз. Піднявся на пригірок, бачить – стоїть віслюк, а біля його ніг стара лежить. Рот у старої – наче вогнище, зуби – як ікла, жили на шиї – як каркас юрти, вся вона зморщена – як ковальський міх.

– Гей, шановна, що робиш ти тут?

– Ой, сину мій! Їхала я з караваном, та не витримала, притомилася і відстала. Покинули вони мене. По словах твоїх бачу – добрий ти мусульманин. Помру я скоро. Поховай мене, сину мій, кинь пригорщу-другу землі.

– Та ні, стара, не дамо ми тобі померти. Сідай на віслюка, і відвезу я тебе до фортеці.

– Сил немає на віслюка сісти. Коли знайдеться у тебе окраєць хліба, кинь мені.

– Не можеш сісти на віслюка – посаджу позад себе. Давай руку!

– Не піднятися мені з землі, – відповідала вона і простягла руку

Герогли потягнув її, і сухозада стара легко скочила на круп коня. Погнавши віслюка попереду, Герогли попрямував до фортеці.

Кожен раз, коли повертався Герогли, Агаюнус зустрічала його, ледь сховавшись з коня, обіймала, щоб не думав, не згадував, що немає у нього ні сина, ні доньки. Ось і зараз Агаюнус вийшла зустрічати його, та зупинилася, – сидить за спиною Герогли страшна стара баба, схожа на стару мавпу.

– Гей, Герогли, кого ти привіз?

– О, Агаюнус, я привіз тобі бабусю-помічницю.

– Та пропади ти пропадом і ця бабуся разом з тобою. Відвези стару туди, де ти її підібрав. За дев'ять денних переходів відвези і кинь її там! Або ще далі відвези – за велику гору і кинь

²⁸ Анбал – професійний носій.

²⁹ Гурджістан – Грузія.

її за горою! Набий її одяг камінням і кинь її в море. Бридке обличчя у цієї старої, Герогли. Загибеллю загрожує вона тобі або твоєму Гир-ату...

– Так, недарма, видно, кажуть, що у жінки волосся довге, а розум короткий. Ну яке зло може заподіяти ця стара!

– Чини як знаєш, але на жіночу половину я її не пущу. Веди її, Герогли, куди хочеш!
Розсердився Герогли.

– Добре, можеш не турбуватися про неї, ми самі потурбуємося, – відповів він і повів стару за собою, поселив її в комірчині у мейхані,³⁰ туди і посилав їй харч.

Коли Герогли бенкетував з джигітами, а потім, захмелівши, засинав, стара не гаяла часу – піде в степ, принесе оберемок соковитої трави, кине коневі, а сама хутчіш повертається. Минув місяць – і вона вже без остраху давала траву коневі; минув другий місяць – і кінь дав їй погладити себе; третій місяць пройшов, і вона зовсім приручила коня.

Якось стара розсідлала коня, а потім знову осідлала його. Осміліла, скочила в сідло і, наче відьма, проскакала по стайні... Прив'язала коня, повернулася в свою комірчину і подумала: «Ну ось, я вже можу сісти на коня верхи. Та якщо не придумаю яку-небудь хитрість, мені його не вивести». І почала чаклувати...

Раптом занеміг Герогли, а з ним і його джигіти. Хвороба не залишала їх ні на третій день, ні на четвертий.

– Гей, джигіти! Покличте стару. Здається мені, що знається вона на знахарстві – була у неї сумка хейкель,³¹ – велів Герогли.

Покликали стару.

– Ох, бабуню, здолала нас неміч. Голова болить. Не проходить хвороба. Чи не знаєшся ти на знахарстві?

– Ой, синку! На чому я тільки не знаюся, скажи мені... А ти полишив мене у холодній комірчині.

– Вилікуй якнайшвидше нас, бабуню!

– Зараз я прочитаю вашу долю, сину мій, – відповідала стара і зняла з себе сумку хейкель. Прошепотіла, погортала сторінки книги ворожінь і питає: – Минулого місяця довелося вам проїжджати через кладовище, сину мій?

А Герогли постійно проїжджав через кладовище.

– Проїздив, – відповів він.

– Ось ваші голови і вразила тоді хвороба гайсар.³² Коли на самому початку хворобу лікувати – можна зцілити, сину мій, а не почати – загинете.

– Хворобу ти розпізнала, бабусю. А чи в силах ти зцілити нас від неї?

– Хто хворобу розпізнав, сину мій, той від неї і зцілить. Є у мене одні ліки. Як вип'єте їх, так здорові і будете.

Вирушаючи в дорогу, заховала стара в одязі своєму склянку сонного зілля. Ось цього зілля в піалі вона і подала спочатку Герогли, потім Овезу дала і сорока його джигітам на чолі з Сапаром-Косе. Тільки ковтнувши зілля, кожен упав як підкошений. І ось вже всі вони заснули мертвим сном.

Підійшла стара до Агаюнус.

– Агаюнус, дитя мое! Вилікувала я своїм зіллям Герогли і сорок джигітів його. Чи не вип'єш і ти?

– Спочатку сама випий його, а потім пригощай.

³⁰ *Мейхана* (майхану) – приміщення для бенкетів, частувань.

³¹ *Хейкель* – шкіряна сумка з молитовником.

³² *Гайсар* – придумана назва хвороби.

– Добре, – погодилася стара, взяла піалу і, прикинувшись, наче п'є, вилила собі зілля за яшмак.³³

Повірила Агаюнус, випила і втратила свідомість. Подала стара піалу Гюль-Ширін – і та втратила свідомість. Залишилась стара одна. Без остраху зняла вона з Агаюнус золоту егретку і начепила собі на голову, наділа на Гир-ата позолочену збрую, осідлала його, сіла верхи і підїхала до мейхани.

– Ну, Герогли! Лишаю тобі віслюка замість коня. Так і кажуть: «Взяв одне – віддай інше, хто не дасть, тому ганьба».

Сказавши так, припустила коня до Ніша-пура.

Про кого тепер піде мова? Про Герогли та його друзів. Сонне зілля старої діяло три дні – три дні пролежав Герогли. На четвертий прийшов до тями, піднявся, чаю випив, кальян покурив.

– Гей, Мятере! Зцілилася голова, їдьмо на полювання, – гукнув Герогли.

Прибіг Мятер до стайні – немає Гир-ата. Прибіг він назад.

– Ой, Герогли, Гир-ата немає!..

– А збруя?

– І збруї немає.

Почув Герогли, що збруї немає, і згадав попередження Агаюнус. Занепокоївся.

– А стара на місці? Пошукай!

Прийшов той у комірчину старої, а її і слід загуб. Валялися її ічиги, топби,³⁴ різний дріб'язок. Фиркав, прямих вухами віслюк, три дні голодний.

– Немає ні твоєї старої, ні твого Гир-ата, Герогли. Замість коня залишила вона тобі віслюка, якщо приймеш...

Закричав Герогли, упав горілиць. Лиш через три години прийшов він до тями, гірко заплакав.

– Не журись, Герогли, – заспокоював його Косе. – Пропав Гир-ат, так у нас ще є Ховалі-гир. Та й Боз-Думан!

– Дурна твоя голова! Що розумієш ти, Косе! Сто тисяч коней не варті і цвяха підкови Гир-ата, – відповів Герогли і пішов до Агаюнус.

– О Агаюнус! Немає Гир-ата...

– Немає на тебе погібелі! Чи не казала я тобі, що ця підступна відьма загубить і тебе, і коня?

– Що каються тепер? Краще, Агаюнус, дай мені пораду.

– Вже і не знаю, що порадити тобі.

– Не гнівайся на мене, не кажи «не знаю». Дізнайся хоча б, куди вона його повела.

Все, що не відбувалося у цьому підступному світі, все відкривалося Агаюнус, варто лишень їй прочитати закляття і подивитися собі на нігті. Вмилася вона, відправила намаз з двома рикатами,³⁵ прочитала заклинання і подивилася собі на нігті.

– Та стара, Герогли, була з Нішапура. В Нішапур повели Гир-ата.

Так сказала Агаюнус, і дорікала Герогли:

– Так ти, Герогли, богатир тільки верхи на Гир-аті? Коли немає у тебе Гир-ата, ти собаки не кращий!

«Щось радіє вона, – подумав Герогли. – Вирушу я на пошуки коня, а чи повернусь назад – хто знає. І як вона сприйме погану звістку про мене – чи не забуде, що «траур по доброму джигітові – сім років»? Може відразу почне шукати собі іншого, з товстою шиєю?»

³³ Яшмак – кінець головної хустки, яким жінки-туркменки закривали нижню частину обличчя.

³⁴ Топби – національний жіночий плетений головний убір.

³⁵ Рикат – частина мусульманського молитовного обряду.

– Агаюнус, ось вирушу я за конем, прибуду в Нішапур, а там дізнаються, що я Герогли, і вб'ють мене. Коли помру, як будеш ти оплакувати мене? Розкажи, а я послухаю, та і вирушу в путь, – звернувся Герогли до Агаюнус і ліг, накрившись халатом.

Агаюнус присіла поруч з Герогли і заспівала:

Якщо сили покинуть – погано буде тобі,
Удатний джигіт у кольчuzі сталевій – Герогли.
Багато ворогів прагне крові твоєї,
Удатний джигіт у кольчuzі сталевій – Герогли.

Немає нікого, хто так би напинав лук.
Твій скакун – летить, не торкаючись землі,
Немає тобі рівних. Тільки ти самотній,
Удатний джигіт у кольчuzі сталевій – Герогли.

Немає синів – їхати поруч з тобою,
Немає дочок – ридати на могилі твоїй,
Я не можу без тебе, помру без тебе,
Удатний джигіт у кольчuzі сталевій – Герогли.

Сльози мої розтоплять сніги вершин,
Зсунуть потоком колесо водяного млина.
Так я тобі співаю – пері Агаюнус,
З оком сокола, з лапою лева – Герогли.

Доспівала Агаюнус, і Герогли підвівся.

– Догодила ти мені Агаюнус, дякую. Чи доля мені загинути чи ні, але зараз я задоволений...

– Герогли, вирушай на пошуки Гир-ата як каландар. Нехай чоло твоє омийється потом, ноги вкриються пухирями. Настраждаєшся через коня свого, і тоді він принесе тобі користь. Тебе нагородив Аллах Гир-атом, легко тобі він дістався. А що дається легко, не йде на користь, Герогли.

Забрала вона у Герогли дорогий халат і шовковий кушак, гострого ножа і сокиру, папаху з хутра видри і чоботи з сагри.³⁶ Все забрала вона у Герогли і обрядила його каландаром. На голову наділа діржаву шапку, на плечі накинула лахміття, в руки палицю дала, перекинула через плече «гарбуз нещастя»³⁷ і мовила:

– Ну, йди! Хай Аллах допоможе тобі!

Зайшов Герогли до мейхани. Побачив його Косе і скрикнув:

– Що з тобою, Герогли! Що сталося з тобою? Невже надумав ти юродствувати через якусь паршиву шкапу?

– Не юродствую я, Косе. Стара була з Ніша-пура, туди відвела вона Гир-ата. Треба мені йти розшукувати його. Тому-то я в одязі каландара. Мій наказ: поки мене тут не буде, не здумайте кривдити мою Агаюнус, Овеза милого і Гюль-Ширін, – відповів Герогли і пішов, залишивши у фортеці сорок джигітів.

Два дні він йшов, а на третій Сапар-Косе з джигітами догнав його.

– Ну, Косе, кажи – у чому річ?

³⁶ *Сагра* – шкура з крупа коня, що йшла на виготовлення чобіт.

³⁷ *Гарбуз нещастя* – посудина з видовбаного гарбуза, у яку жабрак збирав милостиню.

– Ти велів нам залишитися, Герогли, але у фортеці нам нічого робити без тебе. Ми поїдемо з тобою, Герогли.

– Послухайте моєї поради, Косе, залишайтеся! Далеко Гир-ат, ні сила, ні золото не допоможуть нам повернути його. Ось стану я божим мандрівником, і, може, Аллах знову дасть мені Гир-ата. Не потрібні ви мені зараз, повертайтеся.

– Герогли! Ти занадто часто повторюєш «повертайтеся». Чи серйозно ти це кажеш, чи, може, хочеш перевірити нас?

– Серйозно кажу вам, Косе.

– Ну, якщо не жартуєш, повтори нам свій наказ. Погано це буде чи добре, але настанови твої ми виконаємо.

– Добре, – відповів Герогли і звернувся до джигітів з піснею-настановою:

Дам я тобі одну раду:
Не залишай свою країну,
Боягузу і підлому рабу
На допомогу не поспішай.

Почесне місце – навпроти дверей
Знати своє місце повинен джигіт,
Коли не запрошують тебе,
Ти приходи не поспішай.

Спозирай добрі справи —
Це наука душі твоїй.
Коли страждає ближній твій,
Сміятися з нього не поспішай.

Якщо хтось бездітним помре,
Залишить пасовиська і стада,
І будуть люди грабувати добро,
З ними на грабунок не поспішай.

Шлях ходжі через гори проліг,
Якщо господар полишив дім,
Дружина його залишилась одна —
Її образати не поспішай.

Немає у цьому світі нічого
Прекраснішого, ніж добре обличчя,
Боягуз чужою б'ється рукою,
Брати його гроші не поспішай.

Йди, Герогли, битва близько,
Рівного доблестю обирай,
Якщо боягуз перед тобою біжить,
Гнатися за ним не поспішай.

Закінчилася пісня, і Косе сказав:

– Поїхали назад, джигіти, треба повернутися!

Побрів Герогли, бурмочучи про себе: «Товариш одинаку – бог». Не доводилося перед тим ступати Герогли на сиру землю, хіба коли на коня сідав. І зараз настраждався він, ідучи пішки. Ноги вкрилися пухирями, по лобі піт струмком тече. Які запаси у пішого? Захотілося пити – де взяти чаю? Захотілося курити – де ж тютюн? Захотілося неше – та де його знайти? Йшов Герогли безлюдною пустелею, втрачаючи свідомість, розум у нього мало не помутився. Раптом – звідкись узявся – білобородий старець.

– Гей, сину мій! Щасливої дороги тобі!

Знаєте, мабуть, як сердита людина відповідає?

– Чи ти, старий, в дорогу мене послав, що тепер зичиш щасливої дороги?

– Хоч я і не послав тебе, та все ж скажи мені, куди прямуєш?

– Ти що послом заслав мене куди-небудь, що я повинен тобі розказувати?

– Не гарячкуй, сину мій, облиш цю дурну звичку. Ти йдеш все далі і далі від своєї країни, немає попереду ні людей, ні поселень!

– Якщо покидаю я свою країну, то хапай мене тут і стягуй борг, якщо я у тебе в боргу!

Сказав Герогли і заціпенів – щез старець, пропав – неначе і не було його зовсім, тільки й мовив: «Нехай принесе тобі достаток твоє ремесло!» Підійшов він туди, де стояв старець, а там і слідів ніяких немає... Згадав він бувальщину, що чув колись, і зрозумів, що то був Хизр,³⁸ мир йому.

– О, Аллах, до чого ж я невезучий! Мені б підійти до нього, отримати благословення. Що ж, хай буде що буде – спробую покликати мого покровителя, Лева божого,³⁹ – вирішив Герогли і заспівав:

Все у руках року, всемогутньої долі,
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!⁴⁰
Я один, далеко моя країна,
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!

Скільки днів я йду цієї дорогою,
Скільки виніс страждань і незгод,
Не дай померти мені – джигітові без коня,
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!

Карає жорстоко джигіта зла доля,
Немає спочинку від мук і жури,
Немає кінця піскам безкраїх пустель,
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!

Абубекр⁴¹ праведний, сто двадцять чотири
Тисячі мертвих пророків, хазрет⁴² Омар!⁴³
Не залиш у біді Герогли, о шейх Хайдар!⁴⁴
Прийди на допомогу, Алі, Шахімердан!»

³⁸ Хизр – ім'я пророка, який нібито знайшов джерело живої води і став безсмертним.

³⁹ Лев божий – епітет халіфа Алі.

⁴⁰ Шахімердан – «цар хоробрих»; епітет халіфа Алі.

⁴¹ Абубекр – ім'я першого халіфа.

⁴² Хазрет – титул, що його додають до імен пророків і святих.

⁴³ Омар – ім'я другого халіфа.

⁴⁴ Хайдар – Лев; прізвисько халіфа Алі.

Доспівав Герогли, та де там – немає ні Алі, немає нікого. Пішов він далі і немало пройшов. Піднявся на пагорб і побачив стільки овець, білих, чорних, що в очах замиготіло.

«Боже, яке щастя, якщо це тільки не сон», – подумав Герогли і підійшов ближче. А це були його вівці, його пастухи.

– Що за мандрівник? – дивувалися пастухи, підходячи до нього. Дивляться – так це ж їхній господар Герогли. На голові драна шапка, на плечах лахміття, в руках палиця, під рукою «гарбуз нещастя», – ну чистий каландар.

– Що це ти надумав, ага?⁴⁵ Чи не жадоба тебе здолала? Чи не жебракувати ти вирішив? Та чи мало тобі твоїх багатств – он скільки худоби пасеться в степу!

– Ні, чабани, не жебракувати я пішов. Стара з Нішапура забрала Гир-ата. Ось і йду я за ним, одягнувшись каландаром.

Підійшов один із пастухів.

– Чув я, що і велика людина втрачає розум. Мабуть, правду кажуть.

– Про що це ти? – не зрозумів Герогли.

– Всі кажуть, що ти просто розгубився, ага. Але ж не на простого коня стара сіла – на Гир-ата, прозваного Меджнун-Делі, а старій сто вісімдесят років, і сама вона вся з кулак. Та при переході з першої ж гори кінь заграє та скине її і до вечора кінь прискаче до нас. Не ходи, ага, не турбуйся даремно, залишайся тут, заночуй.

Це дурість, звичайно, була. Але Герогли повірив пастухові.

– Мабуть що залишусь, – відповів він і вирішив заночувати у пастухів.

А чабанам тільки цього і треба – почали вони ловити, різати і оббілювати його ж баранів, взялися готувати яхну, тамдирлау, ішлеме, гомме...⁴⁶ А коли зайнявся наступний день, Герогли запитав:

– Ну, чабани, прискакав Гир-ат?

– О ага, та звідки ж йому знати, що ти тут? Якщо він, граючи, скинув стару, то мабуть пасеться десь у горах. Піднімися на гору, поклич свого Гир-ата, пісню йому заспівай – він почує твій голос, дивись та й прискаче.

– Що ж, мабуть заспіваю, – вирішив Герогли і почав лізти на гору.

А пастухи за його спиною перешіптуються:

– Спритно ми ошукали його! Не можемо до мейхани твоєї прийти, привітати тебе, так хоч тут, в горах, спів твій почуємо, з нас і цього буде досить...

А Герогли вибрався на гору і заспівав, викликаючи Гир-ата:

Мати твоя з авутів, батько твій рід веде
Від білих, могутніх птахів. Будь-який джигіт
Забуде багатство і розум заради тебе,
Вирощений мною в Чандибілі, Гир-ат, прийди!

Високий твій круп, суха твоя голова,
З четвертого року на п'ятий – життя твоє,
У день жорстокого бою – товариш мій,
Вирощений мною в Чандибілі, Гир-ат, прийди!

Весна цвіла, коли йшов Гир-ат.
Очі твої в сльозах, копита в пилюці,
Підла донька Пірси забрала тебе,

⁴⁵ Ага – пан, господар.

⁴⁶ Яхна, тамдирлама, ішлеме, гомме – назва страв національної кухні.

Вирощений мною в Чандибілі, Гир-ат, прийди!

Щастя було би сісти на тебе верхи,
Зла стара баба викрала тебе,
Друг твій, Герогли, страждає без тебе,
Вирощений мною в Чандибілі, Гир-ат, прийди!

Та де там – не прискакав Гир-ат!

– Щоб ти пропав, через тебе я цілісінький день втратив, – сказав Герогли, спустився з гори і пішов своєю дорогою. Йшов він, ішов та й дійшов до річки Араз. Глянув – стрімка течія.

– О боже, покровителю мій, як тут бути? На Гир-аті річку перескочити нічого не варто. А зараз, видно, треба шукати брід.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.